

**КУЛЯБСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
ИМЕНИ АБУАБДУЛЛО РУДАКИ**

На правах рукописи

УДК:372.3/. 4(575.3)

ББК: 74.00(2Р)

М – 91

МУРОДОВА МАХИНА СУЛАЙМОНОВНА

**ФОРМИРОВАНИЕ ГРАЖДАНСКО-ПРАВОВЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ
УЧАЩИХСЯ СРЕДНИХ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ В
ПРОЦЕССЕ ПРЕПОДАВАНИЯ ОБЩЕСТВЕННЫХ ДИСЦИПЛИН**

АВТОРЕФЕРАТ

**диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических
наук по специальности 13.00.02 - Теория и методика обучения и
воспитания (13.00.02.05 - Теория и методика общественных
дисциплин (общее среднее образование, история))**

ДУШАНБЕ – 2025

Диссертация выполнена в Кулябском государственном университете имени Абуабдулло Рудаки

Научный руководитель: **Иззатова Мухаббат Иноятовна** – доктор педагогических наук, профессор кафедры дошкольного образования и социальной работы Кулябского государственного университета имени Абуабдулло Рудаки

Официальные оппоненты: **Давлатзода Джамила** – доктор педагогических наук, директор Лицея профессионального - технического Шахринавского района»

Разоков Хуршед Сохибназарович – кандидат педагогических наук, заведующий кафедры педагогики и психологии Таджикского института физической культуры имени С. Рахимова

Ведущая организация: **Таджикский международный университет иностранных языков им. Сотима Улугзода**

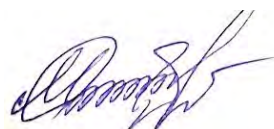
Защита диссертации состоится 17 ноября 2025 года, в 16:00 часов в диссертационном совете 6D.KOA-077 при Академии образования Таджикистана

734024, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. А. Адхамова, 11/2, bakhridin.1973@mail.ru, телефон: (+992) 904-29-22-66

С диссертацией можно ознакомиться в научной библиотеке и на сайте Академии образования Таджикистана (www.aot.tj).

Автореферат разослан «_____» _____ 2025 года.

Ученый секретарь
диссертационного совета,
кандидат педагогических наук

Б. Мухиддинзода

ВВЕДЕНИЕ

Актуальность темы исследования. Сегодня в обществе практически достигнут консенсус по вопросу о возросшей важности усиления внимания к уровню гражданско-правовой компетентности выпускников средней общеобразовательной школы, так как на данный момент ситуация складывается парадоксальная: юные граждане Республики Таджикистан, получившие аттестат о среднем образовании и вооруженные достаточным для продолжения обучения или трудоустройства багажом знаний, оказываются совершенно неподготовленными к дальнейшей социализации и успешной профессиональной адаптации, так как совершенно дезориентированы в области своих прав, обязанностей и возможностей. На фоне совершенствования законодательства, направленного на более объемную реализацию потенциала права с целью более полного удовлетворения потребностей общества, мы наблюдаем сегодня симптомы правового инфантилизма в молодежной среде, который проявляется в виде несформированности, скудности правовых знаний, отсутствия развитого чувства ответственности за собственное поведение в правовом поле, сочетающихся с высоким уровнем личных потребностей. Отсутствие у молодежи не только четкой гражданской позиции, но даже мотивации к формированию таковой делает ее уязвимой, легко поддающейся различного рода воздействию, приводящему к непродуманным поступкам, что ставит под угрозу стабильность и безопасность общества в целом. Именно поэтому задача формирования гражданско-правовой компетентности у школьников становится сегодня одной из приоритетных, контроль за ее решением входит в зону внимания государственных структур, занимающихся вопросами молодежной политики.

Актуальный подход мирового сообщества к вопросам правового самосознания граждан состоит в том, что оно является залогом соблюдения прав и свобод личности, поэтому озабоченность состоянием правового образования населения выражают сегодня ряд международных организаций. В частности, UNESCO призывает руководителей государств оказывать содействие в проведении на их территории различных событий, способствующих становлению гражданско-правового самосознания граждан, и в первую очередь – молодежи. Озабоченность вопросами состояния

гражданско-правовой компетентности подрастающего поколения и нацеленность на решение задачи по ее формированию прослеживается и в основном нормативном акте республики, посвященном вопросам обучения и воспитания будущих граждан – Законе Республики Таджикистан «Об образовании».

Решение выдвинувшейся на первый план задачи переформатирования деятельности образовательных учреждений с учетом приоритета формирования гражданско-правовой компетентности у учащихся требует корректировки процессов обучения и воспитания, что возможно лишь за счет осознания необходимости этой работы педагогической общественностью республики, так как именно от профессионализма учителей, выстраивающих свою деятельность с учетом внешних и целенаправленно созданных педагогических условий, во многом зависит успешное решение поставленных задач, что даст возможность выпускникам учебных заведений уверенно вступать в гражданско-правовые отношения, взаимодействовать с госструктурами и общественными организациями, успешно социализироваться и самореализовываться в профессиональной сфере.

Государственным стандартом общего образования в Республике Таджикистан, где обозначены приоритетные требования к общему образованию, приведен перечень важнейших задач, решением которых обязаны заниматься образовательные учреждения, в том числе формирование у юных граждан в процессе обучения и воспитания определенных стереотипов поведения, соответствующих представлениям общества о нормах и правилах общежития, становление гражданского самосознания, развитие индивидуальных характеристик человека, проявляющихся в виде любви к Родине, гражданской активности, стремлении к созиданию на благо общества, уважении к национальным и общечеловеческим ценностям, толерантности, заботе об окружающей среде и т.п., другими словами, в нормативном документе заданы параметры гражданско-правовой компетентности учащихся.

В современной образовательной модели наиболее эффективным считается проектный подход, предполагающий, что обучение происходит в процессе коллективного, по возможности, самостоятельного поиска решения поставленной педагогом задачи, итогом которого является создание конечного

продукта (возможно, не в виде осязаемого предмета - плаката, обличающего противоправные проявления, стенгазеты, листовки, а в виде плана его изготовления, или в форме общешкольного мероприятия по пропаганде правовых норм поведения (от идеи до воплощения). Суть проектной деятельности состоит в моделировании полного цикла работы над проектом, однако особенность учебного проекта отличается тем, что он должен в первую очередь решать образовательные задачи. Это значит, что в процессе работы над проектом учащиеся в первую очередь нацелены на поиск нового знания относительно различных аспектов правового регулирования отношений в обществе, обретение необходимых навыков и нового опыта совместной деятельности, формирования и отстаивания своей позиции и пр.

Подчеркнем еще раз, что современный взгляд на необходимость формирования гражданско-правовой компетентности у представителей подрастающего поколения граждан страны состоит в том, что именно от их гражданской позиции, нацеленности на участие во взаимодействии с государственными структурами, в активной деятельности в составе различных общественных объединений зависит успешность развития всей правовой системы государства, эффективность усилий институтов, занимающихся вопросами правового регулирования.

Степень исследования научной темы. Предпринятый в ходе подготовки данного исследования обзор доступной нам литературы по теме исследования позволил оценить проработанность данной тематики и выявить неравномерность в исследовании ее аспектов.

Основная масса изученных работ посвящена описанию возможностей внеурочных форматов, обеспечивающих содействие становлению востребованных обществом личностных качеств у учащихся при условии выбора целенаправленной стратегии (многие авторы опираются на идеи В.А. Сухомлинского [78], творчески переосмысливая и развивая их, в том числе А.С. Гаязов [70], А. Гаффоров [26] и др. в публикациях, посвященных разбору теории и практики гражданского воспитания современной молодежи, Л.В. Кузнецова [47] в очерке истории педагогической мысли народов СССР, Н.А. Шатунова [87], Р. Рахимов [68] и др., чьи исследования касались различных аспектов воспитания гражданских чувств у старших подростков, и др.).

До сих пор актуальны некоторые выводы Р.Г. Гуровой [31], еще в советские годы занимавшейся изучением проблем социализации старшеклассников, а также Ю.А. Маринкина, Р.И. Хмелюк [53], А. Гаффоров [24] и др., писавших о необходимости воспитания гражданской зрелости у молодежи, Е.И. Кокориной [44] о правовом обеспечении процесса воспитания и др. О социально-культурных предпосылках изменения идеи гражданского воспитания в современном обществе писала Г.Я. Гревцева [30].

Форматы работы с молодежью, объединенной в различные организации, в плане формирования основ гражданской зрелости изучали и описывали еще в советское время В.И. Кожокар [42], Л.К. Фомичева [81], К. Абдуллоев [1], Р.Р. Рахимов [68], М.Н. Назаров [58] и другие.

Становлению отдельных компетенций личности, в первую очередь определяющих ее правовое самосознание, общий культурный уровень, широту кругозора, толерантность, способность к творчеству, к выстраиванию эффективной коммуникации и других, без которых активная гражданская деятельность на благо общества невозможна, посвящены предпринятые в разное время и на базе различных учреждений образования исследования Г.Я. Буша [15], Э.З. Гинешер [28], Ц. Йотова [38], И.Ю. Серяевой [74], Д. Шейлза [88], Д.М.Абдуразаковой [2], И.И. Аминова [8] и др.

Феномен правосознания как основы правовой культуры, а также предпосылки и условия, необходимые для его формирования, подробно исследованы в работах выдающихся правоведов, юристов, педагогов и государственных деятелей А.Б. Венгерова [17], С.С.Алексеева [6], Н.И. Матузова [54], Л.В. Малько [52], В.В. Лазарева [49], Л.Н. Боголюбова [12], О.Б. Бобоева [11], Р.К. Рахимова [69], З.Ш. Саидова [71] и др. Отдельное внимание вопросам формирования правовой компетентности педагогов как важнейшему фактору влияния на становление личности учащегося уделял в своих публикациях М.П. Козловцев [43].

Среди других исследователей, в разной степени уделявших внимание вопросам необходимости становления гражданско-правовой компетентности у школьников, нам показались интересными и значимыми выводы, сделанные Г.Н. Филоновым [80], Т.С. Воропаевой [19], Б.З. Вульфвым [20], С.Н.

Плоховым [64], И.Л. Судаковой [77], Э.П. Стрельниковой [76], а также О.Н. Прокопец [66], Г.И. Аксеновой [5], Н.Ф.Крицкой [46], И.М. Раджабовым [67].

Вместе с тем, даже такое значительное по объему изученных источников исследование не дает возможности утверждать, что на сегодняшний день понятие «гражданско-правовая компетентность» имеет однозначное толкование. Ряд ученых считает ее функцией определенных взаимодополняющих свойств личности (Г.И. Аксенова [4], Т.С. Воропаев [19], Р.А. Мусина [57], Э.П. Стрельникова [76], С.Н. Плохов [64]), рождающейся вследствие их объединения в том числе и в процессе саморефлексии (Н.Ф. Крицкая [46]) под воздействием целого ряда педагогических условий и закрепляющихся в виде востребованных обществом качеств активного гражданина, свойств индивидуума, определяющих его взаимоотношения и способы взаимодействия с социумом (С.В. Митросенко [55], Д. Патрик [60], Г. Н. Филонов [79], А.Ф. Шамич [85]).

На основе изучения публикаций мы пришли к выводу, что их авторы рассматривают в первую очередь базисные характеристики личности как объект педагогического воздействия для их дальнейшего развития с целью воспитания достойного гражданина. Целенаправленное же формирование гражданско-правовой компетентности как интегративного свойства как бы выносится за скобки, ибо осознается как естественное продолжение процесса. Нам подобный подход кажется недостаточно обоснованным в силу наличия определенного количества противоречий между:

- сформировавшимся и артикулируемым на различных уровнях общественным запросом на включенность в активную гражданскую деятельность на благо общества молодежи, оснащенной достаточными знаниями и опытом гражданско-правового взаимодействия в социуме, и критически низким уровнем внимания к вопросам становления соответствующей компетентности у учащихся со стороны учреждений общего образования;

- целесообразностью и актуальностью выстраивания эффективного педагогического взаимодействия в ходе учебно-воспитательной работы (в том числе и во внеурочное время) с целью формирования элементов искомой компетентности в образовательном пространстве учебного заведения и

отсутствием как соответствующих методик, так и осознания всего объема необходимых для этого педагогических условий.

Основываясь на обнаруженном нами несоответствии и имея ввиду недостаточность проработки целого ряда нюансов толкования сущности феномена гражданско-правовой компетентности, понимания причин актуализации общественного запроса на развитие структурных составляющих этого интегративного качества личности, о том, за счет чего и каким способом необходимо трансформировать деятельность образовательного учреждения с целью активизации работы по выстраиванию педагогических условий и повышению уровня соответствующих компетенций учителей легли в основу определения темы нашей работы, которая получила название «Формирование гражданско-правовой компетентности школьников в процессе преподавания общественных дисциплин».

Связь исследования с программами (проектами) или научной тематикой. Диссертационное исследование напрямую связано с перспективным планом научно-исследовательских работ кафедры методики преподавания общественных дисциплин Кулябского государственного университета имени А. Рудаки на 2020-2024 годы на тему — «Временные пути и методы формирования гражданско-правовой компетентности подрастающего поколения в процессе преподавания общественных дисциплин» и разработано с целью содействия в реализации положений Программа правового образования и воспитания граждан Республики Таджикистан на 2020-2030 годы и Национальной стратегии развития образования в Республике Таджикистан на период до 2030-х годов.

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ИССЛЕДОВАНИЯ

Цель исследования - разработать теоретическую базу для определения и проверки эффективных педагогических условий формирования гражданско-правовой компетентности старшеклассников при изучении общественных дисциплин и подтвердить их эффективность экспериментальным путем.

Задачи исследования - в процессе работы над данным исследованием предстоит решить ряд задач, а именно:

- предложить авторский вариант описания феномена «гражданско-правовая компетентность» применительно к личности формирующегося гражданина;

- исходя из положений образовательного стандарта о том, что получение метапредметных результатов достигается в процессе освоения различных учебных предметов, разработать критериально-уровневую систему оценки результатов исследования на всех его этапах;

- создать и эмпирически протестировать модель по развитию гражданско-правовой компетентности у школьников при изучении общественных дисциплин;

- обеспечить теоретическое обоснование выбора конкретных педагогических условий для их последующей реализации в рамках внедрения разработанной модели формирования гражданско-правовой компетентности у старшеклассников в процессе изучения общественных дисциплин.

Объект исследования – процесс развитие ключевых компетенций и личностных характеристик учащихся старших классов общей школы, значимых с точки зрения формирования у них гражданско-правовой компетентности в ходе освоения учебной программы блока предметов, относящихся к области общественных наук.

Предмет исследования - педагогический инструментарий (формы, методы и приемы педагогического взаимодействия), образовательная развивающая среда общей школы, уровень педагогического мастерства учителей, взаимодействие образовательного учреждения с местным сообществом и другие факторы влияния на процесс формирования у школьников гражданско-правовой компетентности в ходе педагогического взаимодействия в рамках изучения общественных дисциплин.

Гипотеза исследования. Формирование гражданско-правовой компетентности у учащихся требует перенастройки педагогического процесса, что позволит достичь успеха при выполнении ряда условий:

- повышения квалификации учителей, вовлеченных в педагогическое взаимодействие, путем изучения структуры и сути ключевых элементов феномена «гражданско-правовая компетентность»;

- изучения преимуществ, которые дает материал учебных предметов, относящихся к блоку общественных дисциплин, для погружения учащихся в массив понятий, относящихся к сфере права, общественных отношений, гражданственности, патриотизма, толерантности и пр., необходимых для формирования востребованных компетенций и свойств личности, являющихся ключевыми для формирования гражданско-правовой компетентности;

- адаптирование учебного процесса, приведя его параметры в соответствие с авторской моделью формирования гражданско-правовой компетентности у учащихся, проведение оценки уровня сформированности ключевых элементов этой компетентности.

- проверки эмпирическим путем предложенного набора теоретически обоснованных педагогических условий внедрения авторской модели формирования гражданско-правовой компетентности у учащихся в ходе освоения ими блока общественных дисциплин: комплексное целевое планирование учебной и внеучебной деятельности; максимальный охват учащихся работой в составе структур школьного самоуправления; приоритет взаимодействия с местным сообществом, госструктурами и производственными коллективами в форме социального партнерства; обеспечение возможностей самореализации старшеклассников путем вовлечения их в активную деятельность гражданской направленности в составе различных общественных организаций и объединений; активизация работы по повышению квалификации и развитию соответствующих тематике исследования компетенций у учителей общественных дисциплин.

Этапы исследования. Работа по организации данного исследования предполагала три этапа.

Первый этап - были определены и прописаны цели и задачи исследования (его понятийный аппарат), была создана структурная основа, план-график реализации предстоящих действий; существенный блок работы составил теоретическое исследование источников, изучение и обобщение доступного опыта соответствующей практической деятельности, что позволило перейти к составлению программы исследования, формированию массива методологических, дидактических и методических материалов, необходимых, в частности, для поддержки усилий профучастников эксперимента, созданию

система критериев, подбору методов диагностики и оценивания уровней сформированности как отдельных элементов гражданско-правовой компетентности, так и результатов внедрения модели в целом, а также приступить к организации констатирующего эксперимента.

Второй, опытно-практический этап, был полностью посвящен работе по организации основного, формирующего эксперимента, в ходе которого было предпринято внедрение элементов авторской модели формирования гражданско-правовой компетентности у школьников в условиях образовательного учреждения. На этом же этапе проводилась работа по выявлению и созданию предложенных автором работы в качестве ключевых педагогических условий. С заданной периодичностью проводились замеры результатов, достигнутых участниками контрольной и экспериментальной групп на каждом из промежуточных этапов; сбор и первичная обработка материалов для последующей публикации.

Во время заключительного, контролирующего этапа, происходила обработка, обобщение, анализ и интерпретация полученной информации; сопоставление показателей, свидетельствующих о различии уровней сформированности гражданско-правовой компетентности у участников экспериментальной и контрольной групп; данные были изучены и проанализированы с точки зрения их соответствия прогнозу, сделанному на этапе постановки задач и формулировки гипотезы исследования; на основе полученных статистических данных, дополненных материалами наблюдений, аккумулированных педагогами в «Дневниках фиксации результатов экспериментальной работы», был описан ход эксперимента, представлены и проанализированы итоги констатирующего и контрольного срезов, продуманы и сформулированы основные выводы. Также на заключительном этапе мы подготовили настоящий автореферат, и приступили к мероприятиям по подготовке данной диссертация к защите: созданию презентации, составлению тезисов доклада, подготовке раздаточного материала.

Теоретические основы исследования. Теоретическая основа исследования сформирована на основе:

- исследований, посвященных рассмотрению различных аспектов формирования гражданственности у старшеклассников авторства Г.Я.

Гревцевой [30], А.М. Князева [41] и др., а также исследователя исторического опыта отечественной педагогики в части формирования гражданских качеств у школьников Л.В. Кузнецовой [47]; автора работ, описывающих влияние на формирование искомой компетенции различных форматов внеурочной деятельности И.А. Полищук [65] и др.;

- выводов ученых, занимавшихся изучением процесса обретения соответствующих компетенций и условий, необходимых для успеха педагогических усилий по формированию востребованных характеристик личности школьника (Э.Ф. Зеер [35], настаивавший на целостности и непрерывности процесса становления личности в образовательной среде, А.В. Хуторский [83], И.А. Зимняя [36] и др., а также автор «Энциклопедии образовательных технологий» Г.К. Селевко [72] и др.);

- выводов относительно психолого-педагогических особенностей формирования личности в многонациональном социуме, изучением которых занимался А.Н. Джуринский [32], а также формирования основ гражданской идентичности, предложенных Г.А. Карахановой [40] и рядом других ученых;

- принципов правового воспитания, изложенных в публикациях Т.В. Болотиной [13], в «Занимательной энциклопедии живого права» Н.И. Элиасберга и А.Б. Гутникова [89], в учебниках по обществознанию Л.Н. Боголюбова [12], а также учебников и пособий, предлагающих структурированное изложение вопросов, относящихся к различным аспектам правового знания Е.А. Певцовой [61], С.И. Володиной [18] и многих других.

- исследований, направленных на индивидуализацию процесса развития компетенций, являющихся ключевыми для становления гражданско-правовой компетентности у старших школьников и студентов Д.Б. Буянского [16], О.Н. Маловой [51], В.А. Гладик [29] и др., а также работ, посвященных терминологическому анализу соответствующих понятий В.Г. Журовой [33] и условиям формирования гражданственности у будущих учителей Е. А. Злобиной [37];

- публикаций, посвященных теории и практике педагогического моделирования, принадлежащих В.Г. Афанасьеву [9], В.П. Беспалько [10] и др., методологической рефлексии взаимосвязи теории и практики в педагогике В.В. Серикова [73], а также опыта моделирования, предпринятого при создании педагогической системы Н.В. Кузьминой [48] и ее последователями,

исследований В.М. Монахова [56] в области педагогического проектирования и пр.

Методологическая основа исследования – труды корифеев педагогики, психологии и философии, исследовавших различные аспекты развития психики ребенка, становления его личности, разработчиков различных методик и преимущественно приверженцев проблемно-деятельностного С.Л. Рубинштейна [70], Л.С.Выготского [21] и его учеников и последователей П.Я. Гальперина [23], А.Н. Леонтьева [50], а также автора теории развивающего обучения Д.Б. Эльконина [90]; крупнейших методологов педагогики Т.И. Шамовой [86], В.П. Беспалько [10] и др.; развившей теорию деятельности С.Л. Рубинштейна [70], К.А. Абульхановой-Славской [3], разработчика концепции проблемно-модульного обучения П.И. Пидкасистого [62], автора теории оптимизации процесса обучения Ю.К. Бабанского, адепта непрерывного образования Б.С. Гершунского [27]; пропагандиста, теоретика и практика внеурочной деятельности О.Е.Газман [22] и других; адептов интегративного подхода в образовании В.Н. Худякова [82], И.П. Яковлева [91], а также использования его с целью формирования правовой компетенции, воспитания толерантности в поликультурном обществе Д.М. Абдуразаковой [2], объединения программ общего и дополнительного образования Х.А. Алижановой [7]; теоретиков и практиков, последователей подхода, в основе которого лежит представление о том, что задачей образования является формирование определенных компетенций у учащихся И.А. Зимней [36], А.В.Хуторского [84] и др., занимавшейся разработкой систем оценки качества профподготовки в рамках компетентностного подхода В.А. Кальней [39], В.В. Серикова [73], и др.; а также одного из разработчиков Концепции модернизации образования В.А. Болотова в соавторстве с В.В. Сериковым [14] разработавшими образовательную программу, основанную на описываемом подходе.

Занимаясь разработкой собственной модели, мы руководствовались теоретическими выкладками автора учебников по методологии педагогического исследования и исследовательской деятельности педагога В.И. Загвязинского [34], методикой оценки качества специально-научных исследований В.В. Краевского [45], авторов книг по методологии и методике научного исследования А.М. Новикова [59] и М.Н. Скаткина [75] и др.

Источники информации. Источниками информации являются научная, педагогико-психологическая литература, нормативные акты, регулирующие профессиональную педагогико-психологическую деятельность в сфере образования; нормативно-правовые акты Республики Таджикистан в сфере образования: Закон Республики Таджикистан «Об образовании», концепции, стратегии и государственные программы развития сферы образования; мнения видных отечественных и зарубежных деятелей, ученых о педагогической и психологической деятельности по формированию гражданско-правовой компетентности школьников в процессе преподавания общественных дисциплин, материалы интернет-ресурсов, фундаментальные исследования ученых и т.д., относительно к теме нашего исследования.

Эмпирические основы. Обозначенные задачи, сформулированные на основании полученных нами исходных данных и собственных предположений решались за счет применения целого ряда исследовательских методов:

- теоретические: подбор, изучение, подготовка обзора литературы, касающейся предмета исследования, оценка проработанности данной тематики предшественниками, структурирование полученных данных, составление плана дальнейшей деятельности, педагогическое моделирование;

- эмпирические: вербально-коммуникативных метод, предполагающий наличие специально оформленного списка вопросов (чаще всего в форме анкеты) или получения ответов на заранее подготовленные вопросы в процессе общения (опрос, беседа), целенаправленное восприятие и регистрация изменений в поведении исследуемой группы, тестирование, а также внесение научно-обоснованных изменений в образовательный процесс с целью подтверждения гипотезы исследования экспериментальным путем;

- статистические: использование математических приемов, способов расчета и формул, что дает возможность продемонстрировать динамику результатов по выделенным критериям.

База исследования: Опытнo-экспериментальные работы диссертационного исследования для внедрения авторской модели формирования гражданско-правовой компетентности у учащихся проводились в три этапа в средних общеобразовательных учреждениях №№38, 51 города Душанбе, №№7 и 17 города Куляба. В эксперименте приняли участие 480 учащихся и 16 учителей общественных дисциплин упомянутых учебных заведений.

Научная новизна исследования, с нашей точки зрения, состоит в следующем:

- *предложена оригинальная интерпретация понятия "гражданско-правовая компетентность обучающегося"*, основанная на анализе существующих подходов;
- *выявлены и подробно охарактеризованы* основные параметры оценки уровня развития гражданско-правовой компетенции у обучающихся;
- *разработана* шкала уровней развития гражданско-правовой компетентности у обучающихся;
- *проведено эмпирическое исследование*, направленное на трансформацию образовательного процесса в соответствии с характеристиками предложенной авторской модели формирования гражданско-правовой компетентности у обучающихся в рамках изучения общественных дисциплин;
- *предложен теоретически обоснованный перечень* в наибольшей степени соответствующих поставленным задачам педагогических условий, следование которым представляется обязательным для полноценной реализации авторской модели.
- *обобщены способы* построения системы средств обучения и воспитания старшеклассников с целью формирования у них гражданско-правовой компетентности в ходе освоения ими предметных дисциплин гуманитарного профиля;
- в перечень ключевых социальных, специальных, индивидуальный и личностный компетенции *включены* компоненты гражданско-правовой компетентности.

Положения, вынесенные на защиту:

1. Гражданско-правовая компетентность школьника — это интегративное качество личности, определяющее его потенциал в отношении осознанной необходимости самореализации в социуме, участия в гражданской деятельности, направленной на выстраивание общественных отношений, основанных на принципе главенства права. Формирование гражданско-правовой компетентности обучающихся существенно усиливается при освоении дисциплин гуманитарной направленности, в особенности общественных наук. Данный эффект достигается посредством моделирования комплекса условий, использования специализированных методик обучения и

организации продуктивного педагогического взаимодействия в контексте проектной деятельности.

2. Критериально-уровневый аппарат исследования представлен:

- мотивационным критерием, отражающим потребность получать знания и информацию о внешней и внутренней политике государства, правовых вопросах и коллизиях, межнациональном и межконфессиональном взаимодействии, о международных культурных проектах и пр.; готовность выполнять свои гражданские обязанности, признание приоритета гражданского долга перед Отечеством; нацеленность на доброжелательное, добрососедское партнерство и совместную деятельность на благо общества в условиях многонационального поликультурного государства.

- эмоционально-ценностный критерий отражает наличие морально-нравственных критериев, принятых в обществе, и способность воспринимать окружающую действительность, исходя из общечеловеческих ценностных установок;

- когнитивный критерий, отражающих готовность к восприятию знаний об обществе, его истории, развитии, структуре, гражданском устройстве и системах управления им, а также о роли культуры как средства межпоколенческой передачи духовных ценностей;

- деятельностно-поведенческий критерий отражает осознание обязанности и готовности выполнять требования к гражданину конкретного государства, определяемые его основным законом; следовать основным принципам нормативного общественного поведения и выполнять общественную деятельность, направленную на достижение общего блага.

В качестве оценочных в исследовании приняты высокий, средний, низкий уровни сформированности гражданско-правовой компетентности у учащихся.

3. Формирование гражданско-правовой компетентности обучающихся при освоении общественных наук предполагает наличие многокомпонентной структуры. Данная структура включает в себя целевой компонент, определяющий цели и задачи обучения. Содержательный компонент отражает учебный материал, необходимый для освоения компетенций, а технологический компонент определяет методы и приемы обучения, в том числе интерактивные технологии. Результативно-мониторинговый компонент предназначен для оценки уровня сформированности гражданско-правовой компетентности посредством использования диагностических инструментов и

критериев оценивания. Взаимосвязь данных компонентов обеспечивает целенаправленное и эффективное формирование гражданско-правовой компетентности у обучающихся.

4. Эффективность деятельности учителей общественных дисциплин в формировании гражданско-правовой компетентности у школьников будет выше при соблюдении ряда педагогических условий: реализации единого комплексного плана учебной и внеурочной работы; максимальном охвате учащихся различными формами деятельности в школьном самоуправлении; активизации партнерства с государственными и общественными организациями; вовлечении учащихся в социальное проектирование; использовании инновационных методов педагогического взаимодействия.

Теоретическая и практическая значимость исследования.

Теоретическая и практическая значимость исследования была проверена на практике в ходе постановки эксперимента. Вооружившись данными теоретических исследований предшественников, обобщив и проанализировав описанный опыт практической деятельности по выстраиванию гражданско-правовой компетентности у учащихся, автор провел цикл семинаров для учителей общественных дисциплин, в ходе которых были раскрыты ключевые особенности предложенной модели, прокомментирован набор педагогических условий, даны разъяснения требований к организации образовательного пространства и уровню компетентности учителей, а также предложены соответствующие методические материалы, необходимые для активизации педагогического взаимодействия с учащимися и выстраивания отношений партнерства и сотрудничества с членами их семей.

Одним из успешных мероприятий, проведенных в рамках эксперимента по внедрению разработанной нами модели, при организации которого были реализованы ее основные положения, стала прошедшая в рамках формирующего эксперимента «Правовая декада», в мероприятиях которой приняли участие, помимо школьников и учителей, родители учащихся, представители вузов и органов образования региона, правоохранительных структур.

Большим подспорьем для педагогов-практиков станет созданная система оценочных критериев, позволяющих оценивать динамику сформированности структурных элементов исследуемой компетентности у учащихся

непосредственно во время осуществления практической деятельности и, в случае необходимости, вносить корректировки в режим реального времени.

Весь массив данных о ходе исследования, данные замеров и наблюдений, информация о трудностях, с которыми столкнулись организаторы экспериментального этапа по внедрению авторской модели, будучи опубликованными и доступными педагогической общественности, могут с успехом использоваться в системе дополнительного профобразования в качестве материалов для формирования программы соответствующих курсов, а также будут полезны педагогам-практикам, в повседневном режиме решающим задачи по формированию гражданско-правовой компетентности у учащихся.

Достоверность результатов диссертационного исследования.

Достоверность и обоснованность результатов диссертационного исследования гарантированы выверенностью научных методов и валидностью исходных теоретических положений, на основе которых сформулирована гипотеза исследования, определены его цели и задачи; скрупулезным изучением положения дел в образовательных учреждениях Республики Таджикистан в области практической деятельности по формированию гражданско-правовой компетентности у школьников, соотносением его с положениями современной педагогической теории; применением в ходе эксперимента актуальных методик аккумуляции, анализа, обобщения и интерпретации полученных данных; четким соблюдением всех заданных параметров на каждом этапе экспериментальной деятельности.

Соответствие диссертации паспорту научной специальности. Тема и содержание диссертации соответствуют паспорту научной специальности 13.00.02 – «Теория и методика обучения и воспитания (13.00.02.05 - Теория и методика обучения общественных дисциплин (среднее общее образование, история)), в том числе, пункту 1-теория и методика обучения общественных наук и пункту 2- теория и методика воспитания учащихся в процессе обучения общественных наук.

Личный вклад соискателя в исследовании проявляется во всестороннем анализе проблемы; в правильном сочетании теоретических и экспериментальных исследований, количественном и качественном анализе материалов и результатов, полученных в ходе экспериментальных работ; в использовании комплекса методов, связанных с предметом, целью и задачами исследования; в организации и проведении экспериментальных исследований, практическом подтверждении положений научной работы в процессе эксперимента, анализе результатов и обработке данных, в подготовке и

публикации научных статей, участия в научных мероприятиях, обобщении полученных результатов и в разработке диссертационного исследования.

Апробация и внедрение результатов диссертации. Разработанная в рамках реализации опытно-экспериментальной части диссертационного исследования авторская педагогическая модель на практике была реализована в экспериментальных группах учащихся средних общеобразовательных учреждений №№38, 51 города Душанбе и №№7, 17 города Куляба в процессе уроков по общественным дисциплинам, также была сформирована аналогичные по своим исходным характеристикам контрольные группы школьников, которые проводились одновременно и непосредственно в указанных выше общеобразовательных учреждениях.

Полученные в ходе исследования результаты неоднократно предлагались в виде доклада и обсуждались на заседаниях Ученого совета и научно-методического семинара кафедры методики преподавания общественных дисциплин и общеуниверситетской кафедры педагогики Кулябского государственного университета им. А. Рудаки, также представлены и апробированы в процессе личного авторского участия в научно-практических мероприятиях названного вуза, в том числе, в республиканских и университетских конференциях и круглых столах, регулярно освещались на мероприятиях методических объединений учителей общественных дисциплин общеобразовательных школ городов Душанбе и Куляба, а также.

Публикации по теме диссертации. Основные результаты исследования опубликованы в виде 11 научных статей, 4 из которых опубликованы в научных рецензируемых изданиях, рекомендованного перечня ВАК при Президенте Республики Таджикистан и 4 наименования в сборниках материалов научных конференций.

Структура и объём диссертации. Диссертационное исследование состоит из введения, двух глав, каждая из которых включает по три параграфа, заключения, списка использованной литературы, который включает 249 наименований. Объём диссертации составляет 209 страниц компьютерного набора.

ОСНОВНЫЕ ЧАСТИ ДИССЕРТАЦИИ

Во введении определены объект и предмет исследования, сформулированы его задачи и цель, а также представлена гипотеза. Проведено теоретическое обоснование выбора методов исследования и изложены авторские взгляды на ключевые положения, подчеркивающие научную новизну

работы, а также ее теоретическую и практическую значимость. Кроме того, во введении представлены основные положения, которые выносятся на защиту.

В первой главе - «Теоретические основы формирования гражданско-правовых компетенций учащихся» - даны подробные разъяснения и уточнения, касающиеся используемого в данной работе терминологического аппарата, в первую очередь дано определение терминам и понятиям, выполняющим роль ключевых; описан концептуальный подход к подбору инструментов и техник, принципов и методов, использованных для сбора и оценки полученных данных; предложена авторская структурно-функциональная модель формирования гражданско-правовой компетентности у учащихся в ходе освоения блока общественных дисциплин.

Гражданско-правовая компетентность рассматривается в данной работе как интегративное качество личности, предполагающее способность человека к объединению различных индивидуальных свойств и характеристик в единое целое. Востребованность данной компетентности на современном этапе развития общества связывается автором с глобальными изменениями в мироустройстве, преобразованиями и реформами, проводящимися руководством Республики Таджикистан, а трудности, возникающие при попытках оказать педагогическое воздействие на процесс формирования ключевых элементов гражданско-правовой компетенции в ходе изучения ряда предметов в общеобразовательной школе, предопределены недостаточной компетентностью учителей общественных дисциплин в части воздействия на процесс выстраивания элементов и компетенций, значимых с точки зрения формирования гражданско-правовой компетентности у учащихся, и, что не менее важно, с недостаточной личностной мотивацией к перестройки процесса обучения с целью становления гражданских качеств и правосознания у школьников. У части педагогов, занимающих более активную и осознанную позицию в этом отношении, отсутствуют достаточные для начала работы представления о необходимых методиках и педагогических условиях.

Модель, предложенная нами и реализованная на формирующем этапе эксперимента, как раз и призвана продемонстрировать возможность успешной настройки учебно-воспитательного процесса с целью воздействия на личность ученика, воспитания в стенах образовательного учреждения активного гражданина, уверенно ориентирующегося в правовых аспектах отношений в социуме, нацеленного на участие в преобразованиях, направленных на улучшение жизни сограждан.

Изучение соответствующей литературы, в том числе и произведений корифеев педагогики, психологии, философии и смежных наук, приводит к мысли о том, что практически все исследователи признавали важность формирования у подрастающего поколения гражданских качеств личности, необходимых для дальнейшего общественного прогресса. Независимо от общественного строя любое государство заинтересовано в воспитании всесторонне развитых, образованных членов общества, патриотов своего Отечества, признающих главенство закона, уважающих культурные духовно-нравственные ценности (как национальные, так и общечеловеческие), способных легко адаптироваться как в профессиональном, так и в социальном плане, замотивированных на полноценное, активное участие в политической, экономической и общественной деятельности.

Необходимость приоритета воспитания гражданских качеств у учащихся декларируется в нормативных документах, и в первую очередь в Законе «Об образовании» Республики Таджикистан, ставящего перед учебными заведениями задачу формирования личности, наделенной чувством высокой гражданской ответственности, обладающей потенциалом активного участия в общественно-политической, экономической и культурной жизни страны в процессе обучения и путем вовлечения в деятельность общественных организаций политической, патриотической, гражданско-правовой, экологической направленности. В этом же Законе прописаны обязанности родителей в части воспитания у детей уважения к народным традициям, культуре, государственным символам, а также чувства любви к Родине.

Значительное место во вводной части исследования отведено анализу важнейших структурных элементов гражданско-правовой компетентности (ключевых компетенций, качеств характера и пр.), раскрыто их содержание: политическая компетенция определена как наличие определенного объема информации о политической жизни государств, способность разбираться в основных направлениях политической мысли и осознавать значение тех или иных политических событий, осведомленность об особенностях образовательной политики Республики Таджикистан, нацеленность на активное участие в деятельности политических организаций и объединений; правовая компетенция раскрывается через наличие у обучающегося определенной базы правовых знаний и запроса на получение правовой информации, в том числе и касающейся реализации образовательного права, а также через стремление организовывать собственную жизнедеятельность в рамках правового поля;

патриотическая компетенция проявляется через обладание достаточным объемом знаний об истории, традициях, культурных особенностях своего этноса и других народов, проживающих на территории Республики Таджикистан, осознание чувства любви к Отчизне и готовности служить ее интересам как безусловной ценности.

Успешность педагогической деятельности, переформатированной с целью соблюдения параметров предлагаемой модели формирования гражданско-правовой компетентности у учащихся, оценивалась по признаку наличия определенных показателей (характеристик), относимых к заранее выбранным критериям:

-мотивационному, раскрывающемуся через проявляемую обучающимися активную заинтересованность в расширении кругозора в области вопросов права, межкультурной коммуникации, международной и внутренней политики; через готовность старшеклассника принимать участие в работе органов школьного самоуправления и иных молодежных организаций политической, гражданской, патриотической, экологической и пр. направленности; через потребность оказывать влияние на действия окружающих путем высказывания оценочные суждения в отношении к поступкам сверстников с точки зрения их соответствия правовым нормам; через осознание приоритета интересов Отечества перед личными интересами, а также проявление толерантного отношения к представителям иных культур;

-когнитивному, определяемому как функция от объема и глубины познаний в вопросах политики, правового взаимодействия граждан демократического государства, в том числе в сфере образовательного права, в вопросах, имеющих отношение к формированию патриотизма, толерантности, различных форматов эффективного взаимодействия представителей различных народов, этносов, национальных культур;

-эмоционально-ценностному, проявляющемуся через демонстрацию эмоционального отношения к общечеловеческим и национальным духовным ценностям, к главенству закона в общественных и международных отношениях, к политическим свободам, к правам и обязанностям гражданина независимо от того, в какой стране мира он живет, к какой культуре принадлежит;

-деятельностно-поведенческому, к показателям сформированности которого мы относим поведение, соответствующее принятым в обществе правовым и социальным нормам, в том числе и в части приоритета установок

на проявления патриотизма и правового самосознания, а также готовность к активной самостоятельной деятельности гражданской направленности, в том числе и в составе общественно-политических объединений и организаций, решающих вопросы, актуальные с точки зрения социума.

Современный взгляд на задачи образования в динамично меняющемся мире состоит в том, что учебное заведение должно не столько снабдить выпускника массивом знаний по изучаемым предметам, сколько привить ему устойчивые навыки самостоятельной работы с информацией, начиная с поиска и верификации источников и заканчивая умением анализировать, обобщать и применять ее на практике. Именно поэтому сегодня ключевым в образовании считается проектный подход, определяющий приоритет проектной деятельности, при включении которой в процесс изучения общественных дисциплин учащиеся получают навыки самостоятельного выявления проблемы, поиска путей ее решения (в том числе и за счет поиска дополнительных данных), выстраивания продуктивной коммуникации, формулирования и отстаивания собственной точки зрения, оценки полученного результата и т.п.

Созданная нами структурно-функциональная модель формирования гражданско-правовой компетентности учащихся в общеобразовательной школе включает несколько блоков: целевой (цели и задачи), методологический (обоснование методик), содержательный (приоритетные форматы работы), технологический (мероприятия и формы воспитательной работы) и результативно-мониторинговый (оценка итоговых данных для определения уровня компетентности школьников).

Приоритетной задачей является получение максимально достоверных результатов относительно эффекта от внедрения предложенной модели. Это обусловлено нашей целью — качественно преобразовать форматы работы учебного заведения по формированию гражданско-правовой компетентности у школьников в процессе изучения дисциплин социально-гуманитарного цикла в условиях средней школы.

Приступая к построению педагогической модели как формы педагогического научного исследования, мы исходили из того, что созданная нами модель должна в полной мере отражать структуру исследуемого педагогического объекта и способствовать решению задач оптимизации современного образования за счет реформатирования и оптимизации педагогической деятельности. Опишем ее структуру более подробно:

Целевой блок: формирование гражданско-правовой компетентности у учащихся в ходе освоения блока общественных дисциплин.

Основные задачи включают:

1) Усиление мотивации учащихся через осознание потребности в получении новых знаний в области права, повышении правовой культуры и формировании правосознания, а также через приобретение опыта и развитие навыков гражданско-правовых отношений.

2) Подбор и практическое применение современных методов оценки уровня гражданско-правовой компетентности школьников.

3) Создание библиотеки научно-методических материалов для повышения квалификации учителей, работающих над формированием гражданско-правовой компетентности у учащихся в общеобразовательной школе.

Методологический блок:

Основные подходы включают: проектный, компетентностный, интегративный и системно-деятельностный.

Ключевые принципы: гуманизм, культуросообразность, целостность и системность, ориентация на ценности и ценностные отношения, интеграция учебной и внеурочной деятельности, а также акцент на активности, сознательности и самостоятельности учащихся.

Содержательный блок:

- фиксация уровней сформированности гражданско-правовой компетентности у учащихся на констатирующем и контролирующем этапах данного исследования;

- организация разноформатной публичной деятельности, реализуемой путем проведения мероприятий различной сложности и масштаба, посвященных информированию сверстников и широкой общественности о преимуществах жизни в условиях правового государства, о возможностях участия в деятельности гражданской направленности, об особенностях национальной культуры, о перспективах межнационального сотрудничества и т.п., в ходе которой формируется гражданско-правовая компетентность у учащихся с использованием ресурсов школьного самоуправления и привлечением их к участию в различных проектах;

- активное подключение к целенаправленной деятельности с целью выстраивания гражданско-правовой компетентности у учащихся, помимо специалистов образовательных учреждений, ресурса родительской

общественности, лидеров городского сообщества, общественных объединений и организаций, участников программы социального партнерства;

- проведение мероприятий различного формата, направленных на повышение компетенций учителей общественных дисциплин в области формирования искомой компетентности у учащихся.

Технологический блок:

1. Методы:

- воздействия на становление интегративных качеств личности путем выстраивания продуктивного педагогического взаимодействия, основанного как на межличностном, так и на групповом сотрудничестве в ходе решения учебных задач;

- организации педагогического взаимодействия с целью накопления опыта успешной адаптации молодежи в социальной среде, которая носит созидательный характер, через участие в социальном проектировании, выполнение заданий, сознательное следование общепринятым нормам и т.п.;

- акцентирования внимания на достижениях и успехах в деятельности гражданской направленности, публичного поощрения и порицания, использования других методов формирования устойчивой мотивации к ответственному отношению к гражданским обязанностям;

- обретения навыка самооценки собственной деятельности.

Формы:

- разработка и публичная защита проектов, публичная презентация результатов научных исследований, проведенных силами учащихся школы, шоукейс-фестивали и ярмарки идей, предметные олимпиады различного уровня, активное участие в деятельности научных обществ, семинары и конференции по различным вопросам общественно-научной тематики и т.п.

Средства:

- печатные издания (учебники, научные сборники, пособия, литературные тексты, справочники, периодика);

- аудиоматериалы (аудиозаписи выступлений исторических деятелей и представителей национальной и мировой культуры, фонограммы судебных процессов и т.п.);

- визуальные дидактические материалы (изображения, фонограммы, презентации и т.п.);

- мультимедийные дидактические материалы (документальные и художественные фильмы, видеоролики, записи трансляции знаковых событий и

пр.)

-технические средства обучения, в первую очередь оборудование (компьютеры, интерактивные доски, планшеты, проекторы), предназначенные для воспроизведения и демонстрации дидактического материала;

- онлайн-СМИ различного уровня и ориентации (новостные порталы, информационные каналы, газеты и журналы)

Результативно-мониторинговый блок:

Критерии: мотивационный, когнитивный, деятельностно-поведенческий, эмоционально-ценностный.

Уровни: низкий, средний, высокий.

Результат: явно выраженный прогресс и положительная динамика формирования всех компонентов гражданско-правовой компетентности у учащихся, участвовавших в эксперименте по внедрению авторской модели в образовательном процессе средней школы.

Педагогические условия: выстраивание общей программы педагогического воздействия в ходе освоения общественных дисциплин в процессе учебной и внеучебной деятельности; максимальный охват учащихся работой в составе школьного самоуправления; расширение форматов сотрудничества с потенциальными партнерами образовательного учреждения в рамках социального партнерства; внедрение практики социального проектирования; повышение уровня компетенций учителей общественных дисциплин за счет вооружения их соответствующей методикой организации деятельности по формированию у учащихся гражданско-правовой компетентности.

Во второй главе - «Организация и проведение экспериментальной работы по формированию гражданско-правовых компетенций учащихся в процессе преподавания общественных дисциплин» - представлена обоснованная путем скрупулезного изучения научной литературы по вопросам формирования элементов гражданско-правовой компетентности у детей и проверенная путем постановки педагогического эксперимента совокупность педагогических условий, необходимых для кардинальной перестройки подходов к работе по формированию гражданско-правовой компетентности у учащихся с целью достижения значимых результатов. Важнейшими педагогическими условиями являются: координация и объединение целей и задач, решаемых педагогами в ходе учебной и внеурочной деятельности; приоритизация социального партнерства; подключение значительной части

старшекласников в выполнении поручений с целью решения актуальных для школьного сообщества реальных задач, стоящих перед активно взаимодействующими с руководством школы органами школьного самоуправления; пробуждение у подростков интереса к деятельности в рамках социального проектирования; выстраивание программы обучения учителей с целью повышения их профессиональных компетенций по формированию гражданско-правовой компетентности у учащихся.

Педагогический эксперимент был направлен на подтверждение гипотезы исследования и предусматривал последовательное решение следующих задач:

- подтверждение гипотезы о возможности достижения значимых результатов в формировании гражданско-правовой компетентности учащихся за счет научно обоснованных изменений в работе учителей общественных дисциплин;
- выявление критериев и показателей, которые демонстрируют динамику уровня гражданско-правовой компетентности у учащихся;
- внедрение авторской модели формирования данной компетентности в учебно-воспитательный процесс образовательного учреждения;
- подтверждение достоверности итоговых данных с применением статистических методов.

Исследование проводилось на базе средних общеобразовательных учреждений №38, 51 города Душанбе и №7 и 17 города Куляба.

Эксперименту предшествовало масштабное анкетирование педагогов обозначенных школ с целью получения достоверных данных о том, насколько они озабочены вопросами становления гражданско-правовой компетентности у школьников. В анкету были включены вопросы о том, насколько учителя осведомлены о реальном уровне сформированности ключевых компетенций и личностных качеств учащихся, являющихся значимыми с точки зрения выстраивания гражданско-правовой компетентности, как они относятся к необходимости усиления работы в этом направлении. Полученные данные показали, что, по мнению учителей, их подопечные разбираются в терминологии, входящей в комплекс гражданско-правовых знаний, так как получают соответствующую информацию и на уроках истории и обществознания, и из средств массовой информации, однако не всегда верно их трактуют и уж тем более не готовы участвовать в деятельности гражданской направленности. Большинство респондентов склонялись к мнению о том, что учащиеся школ демонстрируют скорее правовой инфантилизм, что не

соответствует ни общественному запросу, ни, соответственно, задачам, стоящим перед образовательным учреждением по воспитанию активного сознательного гражданина, а потому следует направить дополнительные усилия на педагогическую деятельность по формированию гражданско-правовой компетентности у учащихся.

Уже на начальном этапе исследования стала очевидной зависимость уровня развитости ключевых с точки зрения темы данной работы компетенций и личностных характеристик учащихся от уровня заинтересованности и компетентности учителей общественных дисциплин. Поэтому одним из основных направлений деятельности организаторов эксперимента стала планомерная работа по оказанию им методической помощи: проведение серии научно-практических семинаров, на которой был проанализирован, в частности, ход формирующего эксперимента, предложены варианты результативных методик, даны практические рекомендации, материалы для самостоятельного изучения.

Первый срез, целью которого была фиксация уровня сформированности гражданско-правовой компетентности у учащихся в начале эксперимента, показал крайне низкие результаты у большинства респондентов: уровень был средним или ниже среднего.

Исходя из итогов срезового исследования, автор данной работы счел необходимым внести определенные коррективы в изначально сформированную программу формирующего этапа эксперимента, в том числе и в части ряда выбранных методик.

С целью подтверждения достоверности гипотезы исследования был использован целый спектр научных методов, которые, будучи примененными в комплексе, давали полную картину, характеризующую гражданско-правовую компетентность у школьников на начальном этапе. В качестве инструментов были использованы проверенные методики: Тест Кеттелла 16PF, опросник «Диагностика личностного роста школьников» (П.В. Степанов, И.В. Кулешова, Д.В. Григорьев), рекомендованный к практическому применению в работе с учащимися шестых-одиннадцатых классов, «Опросник самоотношения» В.В. Столина и С.Р. Пантеева, методика РТС и др.

Методы качественного сбора информации, целью которых является получение представления о том, насколько осознанно учащиеся пользуются терминологией, касающейся гражданско-правовых вопросов, насколько глубоко они понимают описываемые этими терминами процессы, дали

достаточно полную картину положения дел на начальном этапе исследования. Воспользовавшись методикой составления «ассоциативных рядов», организаторы предложили школьникам подобрать по десять понятий, характеризующих термины «нравственность» и «право». Справиться с этой задачей оказалось не под силу ни одному учащемуся, максимум – не более восьми – предложили почти одиннадцать процентов участников ЭГ, и шестнадцать – КГ. Минимум – одну-две ассоциации – смогли подобрать почти половина участников ЭГ и чуть более тридцати процентов участников КГ.

Примечательно, что с понятием «право» у учащихся соотносятся термины, имеющие отношение к своду законов (в том числе и Республики Таджикистан), юриспруденции, правосудия, правоприменительной и пенитенциарной системы. Нравственность же соотносится с терминологией, имеющей отношение к морали, духовности, патриотизму, другими положительными качествами личности. В целом фиксируется позитивное отношение молодых людей к соблюдению норм нравственности и права, осознание главенства закона в современном обществе, негативное отношение к противоправным проявлениям.

Однако в целом анализ полученных данных дает основания говорить о существующей в молодежной среде недостаточности, несформированности правовых знаний, а также осознания необходимости нести правовую ответственность за собственные поступки, и даже (в редких случаях) о проявлениях негативного отношения к нормам права.

Количественные показатели данного этапа эксперимента подтверждают предположение о достаточно низком (средний и ниже среднего по принятой шкале) уровне сформированности гражданско-правовой компетентности у восьмидесяти процентов участников обеих групп (Таблица 1).

Таблица 1. Качественный состав участников эксперимента, зафиксированный на момент начала исследования (%)

Группа	Учащихся в группах	Показатели наличия элементов, значимых для становления гражданско-правовой компетентности		
		Низкий	средний	высокий
Экспериментальная	56	60	21	19
Контрольная	56	58	22	20

В формирующем эксперименте участвовали сто двенадцать учеников девятого-одиннадцатого классов пилотных общеобразовательных учреждений. На начальном этапе в учебный процесс экспериментальной группы была

внедрена авторская модели формирования гражданско-правовой компетентности у школьников в условиях образовательного учреждения, началась реализация педагогических условий, которые, по мнению автора, являются ключевыми для формирования данной компетентности, фиксацию, обобщение и анализ результатов на каждом из промежуточных этапов.

Программа эксперимента реализовывалась поэтапно в процессе учебной и внеурочной работы по освоению учащимися предметов из блока общественных, что и являлось одним из основных педагогических условий. В процессе подготовки и реализации усилиями школьников ряда проектов социальной и культурной направленности (фестиваль «Жемчужины народного творчества», «Вместе дружная семья» и т.п.), удалось усилить мотивацию учащихся к участию в подобного рода гражданской деятельности, к получению дополнительных знаний об особенностях общественных отношений в поликультурном государстве, к особенностям национальной культуры и т.п., что повысило показатель сформированности мотивационного критерия.

Другой блок реализованных учащимися мероприятий, таких, как серия презентаций на уроках обществознания «Национальные символы: история и современность», на уроках истории – Неделя народной славы «Пантеон Республики Таджикистан», выставка плакатов «Разные народы – равные партнеры» и мн. др. способствовала росту уровня когнитивного критерия.

Эмоционально-ценностный компонент гражданско-правовой компетентности формировался в ходе обсуждения исторических коллизий, организуемого, как правило, в интерактивном формате (ролевые игры, «суды»), общения с участниками исторических событий (встречи, классные часы), панельных дискуссий и диспутов, в ходе которых требовалось продемонстрировать не только глубокие знания предмета, но и навыки, связанные с формулировкой и отстаиванием своей точки зрения на непростые ситуации современной политической жизни («Где кончается свобода?», «Кто и зачем меняет историю?» и т.п.). Цикл классных часов был посвящен обсуждению эмоций как индикативных свидетельств наличия у человека сформировавшихся духовных ценностей.

Деятельностно-поведенческий компонент формировался за счет включения максимального количества обучающихся в работу органов школьного самоуправления, в мероприятия, организованные в рамках дальнейшего развития социального партнерства, в процесс решения проблем местного сообщества с использованием методик социального проектирования.

Наибольший интерес у учащихся вызвали диспут «Право есть искусство добра и справедливости», цикл бесед об этапах становления государственности у народов, населяющих территорию современного Таджикистана, фестиваль национального костюма и т.п.

В ходе контролирующего эксперимента был проведен итоговый срез с целью получения информации об изменениях в уровне сформированности гражданско-правовой компетентности у учащихся на основании исследования показателей, относящихся к принятым в данной работе критериям:

-мотивационному, проявляющемуся в стремлении к активной деятельности гражданской направленности на основе присущих личности характеристик морально-нравственного свойства;

-когнитивному, для которого характерно наличие сформировавшегося багажа знаний из области права, государственного устройства, общественных отношений, толерантности и межкультурной коммуникации, а также об основных идеях гуманизма, патриотизма, общественного блага и т.п;

-деятельностно-поведенческому, базирующемуся на потребности и способности к активной деятельности в правовом поле не только за счет выстраивания собственной линии гражданско-правового поведения, но и за счет применения навыка (опыта) разрешения конфликтов и противодействия противоправным проявлениям в молодежной среде;

-эмоционально-ценностному, проявления которого отслеживаются путем замера способности учащегося мыслить и действовать с опорой на принятые в обществе ключевые морально-нравственные ценности, сохраняя приверженность правовым нормам.

Таблица 2. Результаты итогового контрольного среза по критериям сформированности гражданско-правовой компетентности у учащихся

Критерии	Высокий				Средний				Низкий			
	ЭГ		КГ		ЭГ		КГ		ЭГ		КГ	
	чел.	%	чел.	%	чел.	%	чел.	%	чел.	%	чел.	%
Мотивационный	23	41	15	27	27	48	30	53	6	11	11	20
Когнитивный	24	43	16	29	23	41	27	48	9	16	13	23
Деятельностно-поведенческий	21	37	17	30	29	52	28	50	6	11	11	20
Эмоционально-ценностный	20	36	16	29	28	50	26	46	8	14	14	25

Очевидно, что в результате внедрения в учебно-воспитательный процесс авторской модели формирования гражданско-правовой компетентности участники ЭГ показали более впечатляющие результаты, чем участники КГ.

Таблица 3. Показатели уровня сформированности гражданско-правовой компетентности на начальном и итоговом этапах эксперимента

Уровень	Низкий				Средний				Высокий			
Группа	Констатирующий этап		Итоговый этап		Констатирующий этап		Итоговый этап		Констатирующий этап		Итоговый этап	
	чел	%	чел	%	чел	%	чел	%	чел	%	Чел	%
Экспериментальная	41	73	6	11	15	27	28	50	0	0	22	39
Контрольная	36	64	12	21	20	36	28	50	0	0	16	29

Анализ результатов проделанной работы предоставляет убедительные основания полагать, что методика, проверенная в ходе эксперимента, обеспечивает высокий уровень успеха в формировании гражданско-правовой компетентности у школьников. Однако для достижения таких результатов необходимо реализовать комплекс мер, направленных на повышение эффективности педагогической деятельности. Эти меры включают в себя создание благоприятной образовательной среды, активное вовлечение учащихся в учебный процесс, использование разнообразных методов и подходов, а также постоянное совершенствование профессиональных навыков педагогов.

Описанные нами педагогические условия играют ключевую роль в этом процессе, так как они способствуют не только формированию необходимых знаний и умений у учащихся, но и развитию их критического мышления, способности к анализу и принятию обоснованных решений в гражданской жизни. Таким образом, успешная реализация данной методики требует комплексного подхода, учитывающего все аспекты образовательного процесса.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Выявленные на формирующем этапе эксперимента изменения в уровне сформированности гражданско-правовой компетентности у школьников позволяют сделать следующие выводы:

1. Изучение источников, в той или иной мере посвященных изучению вопросов формирования гражданских качеств у подрастающего поколения в процессе обучения и воспитания, легло в основу авторской интерпретации

понятия «гражданско-правовая компетентность» как интегративного свойства индивидуума, позволяющего ему за счет объединения соответствующих свойств личности активно включаться в деятельность гражданской направленности и осознанно выполнять свои гражданские обязанности [1-А], [2-А].

2. В ходе исследования были определены структурные компоненты гражданско-правовой компетентности и выделены ключевые критерии для ее оценки: мотивационный, когнитивный, деятельностно-поведенческий и эмоционально-ценностный. Анализ результатов экспериментальной работы показал положительную динамику формирования гражданско-правовой компетентности у участников экспериментальной группы [3-А], [4-А].

3. Создана и внедрена структурно-содержательная модель формирования гражданско-правовой компетентности у учащихся в процессе изучения общественных дисциплин, что представляет собой важный шаг в совершенствовании образовательного процесса. Эта модель включает в себя несколько ключевых блоков (целевой, методологический, содержательный, технологический, результативно-мониторинговый), каждый из которых выполняет свои функции и играет значимую роль в достижении поставленных целей. Таким образом, данная структурно-содержательная модель обеспечивает комплексный подход к формированию гражданско-правовой компетентности, что способствует более глубокой интеграции правовых знаний в образовательный процесс и подготовке учащихся к активному участию в жизни общества [1-А], [4-А].

4. Полученные в ходе формирующего эксперимента данные убедительно доказывают верность разработанной нами гипотезы о том, что при планомерном следовании предложенным педагогическим условиям, а именно: комплексном планировании учебной и внеурочной работы с целью формирования качеств личности и ключевых компетенций, значимых с точки зрения становления гражданственности и правового самосознания; развитии социального партнерства; активизации и расширении сферы ответственности органов школьного самоуправления с целью повышения их привлекательности для большинства учащихся; расширении участия в социальном проектировании; создании методической базы для повышения квалификации педагогов с целью достижения ими более высоких показателей по уровню сформированности исследуемой компетентности у учащихся в ходе освоения общественных дисциплин в условиях образовательного пространства школы [1-А], [3-А].

Данное утверждение основывается на результатах исследования: по данным срезов, число участников ЭГ, продемонстрировавших высокий уровень сформированности исследуемой компетентности, на 10% превышает аналогичный показатель в КГ; показатели по среднему уровню в обеих группах выровнялись, но в случае ЭГ рост составил 23% против 14% в КГ; наиболее впечатляющими оказались результаты по низкому уровню сформированности: в ЭГ этот показатель снизился на 62%, в КГ – на 43%.

На основе представленных данных можно с уверенностью заявить, что экспериментальным путем была убедительно подтверждена достоверность выдвинутой гипотезы. Это стало возможным благодаря внедрению авторской модели в учебно-воспитательный процесс и соблюдению педагогических условий, способствующих формированию гражданско-правовой компетентности у учащихся в процессе изучения общественных дисциплин.

Наиболее целесообразной перспективой нам кажется разработка педагогических условий формирования исследуемой компетентности как в процессе преподавания иных дисциплин, так и с использованием метапредметного подхода.

С точки зрения современных теоретических представлений, значение исследования состоит в попытке обобщения способов построения системы средств обучения и воспитания старшеклассников с целью формирования у них гражданско-правовой компетентности в ходе освоения ими предметных дисциплин гуманитарного профиля. Данные, полученные в ходе эксперимента, обогащают педагогическую науку, расширяя арсенал проверенных инновационных методик, способствующих реализации востребованных преобразований образовательного процесса в части корректировки подходов к преподаванию общественных дисциплин в общей школе, предполагающих углубленное внимание к изучению правовых взаимоотношений в гражданском обществе, к формированию представлений о патриотизме, гуманизме, демократических ценностях, толерантности и пр.

Обобщив теоретические данные, мы сочли возможным включить в перечень ключевых социальный, специальный, индивидуальный и личностный компоненты гражданско-правовой компетентности. Мы пришли к выводу, что наличие данной компетентности у представителей подрастающего поколения востребовано современным обществом, осознающим необходимость утверждения главенства закона в общественных отношениях в демократическом государстве, что предполагает преодоление проявлений правового инфантилизма, препятствующего успешной социальной и

профессиональной адаптации молодых граждан республики, их самореализации в деятельности гражданской направленности.

Рекомендации по практическому использованию результатов исследования:

Для эффективного формирования гражданско-правовой компетентности необходимо учитывать её структуру, включающую следующие компоненты с соответствующими критериями сформированности:

Мотивационный компонент:

Критерий: Наличие устойчивого интереса и мотивации к участию в гражданской жизни и выполнению гражданских обязанностей.

Показатели:

1) Активное участие в решении важных общественных вопросов и проявление инициативы в данной сфере: Это включает в себя не только осознание актуальных социальных проблем, но и готовность принимать участие в их обсуждении и решении. Учащиеся могут организовывать или участвовать в общественных мероприятиях, таких как волонтерские проекты, встречи с представителями власти или обсуждения в школьных советах. Проявление инициативы также подразумевает разработку собственных проектов и предложений, направленных на улучшение жизни в своем сообществе, что способствует развитию лидерских качеств и навыков командной работы.

2) Интерес к изучению правовых основ, регулирующих гражданскую жизнь: Этот интерес может проявляться в стремлении углубленно изучать Конституцию, законы и другие нормативные акты, касающиеся прав и обязанностей граждан. Учащиеся могут принимать участие в дебатах, конкурсах на знание права, а также посещать лекции и семинары, проводимые юристами и правозащитниками. Такой подход помогает сформировать у них критическое мышление и осознание важности правового государства.

3) Стремление к саморазвитию и углублению знаний о гражданских правах и обязанностях: Это стремление может проявляться в постоянном поиске информации, чтении литературы, а также участии в онлайн-курсах и вебинарах по правам человека и гражданской ответственности. Учащиеся могут активно искать возможности для практического применения своих знаний, например, участвуя в юридических клиниках или стажировках в правозащитных организациях. Такое саморазвитие помогает не только в

формировании правосознания, но и в становлении активными и ответственными гражданами, готовыми защищать свои права и права других.

Когнитивный компонент:

Критерий: Обладание необходимыми знаниями о гражданских правах, обязанностях, правовых нормах и принципах функционирования гражданского общества.

Показатели:

1) Знание основных статей Конституции и других нормативных актов, регулирующих гражданские права и обязанности: Это знание является фундаментальным для формирования правосознания у студентов. Оно включает в себя не только запоминание текстов законов, но и способность понимать их значение, контекст и применение в различных жизненных ситуациях. Учащиеся могут изучать ключевые статьи, касающиеся прав и свобод человека, а также обязанности граждан, что поможет им активно использовать свои знания в повседневной жизни и понимать свои права в различных ситуациях.

2) Понимание принципов правового государства и гражданского общества: Это понимание включает в себя осознание важности верховенства права, независимости судебной власти, а также роли гражданского общества в обеспечении демократических процессов. Учащиеся могут исследовать, как эти принципы реализуются на практике, какие инструменты существуют для защиты прав граждан, и как активное гражданское участие способствует улучшению общественной жизни. Это знание формирует у студентов критическое мышление и осознанное отношение к своему участию в жизни общества.

3) Способность анализировать и оценивать правовые ситуации: Это включает в себя критическую оценку различных правовых ситуаций и умение применять теоретические знания на практике. Учащиеся могут развивать навыки анализа через участие в судебных играх, разбор кейсов, а также решение практических задач, связанных с правоприменением. Такая способность позволяет им не только лучше понимать правовые нормы, но и принимать обоснованные решения в сложных ситуациях, что является важной частью их гражданской ответственности и активного участия в жизни общества.

Деятельностно-поведенческий компонент:

Критерий: Умение применять полученные знания и навыки в практической деятельности, направленной на реализацию гражданских прав и выполнение гражданских обязанностей.

Показатели:

- 1) Участие в социально значимых проектах и мероприятиях.
- 2) Соблюдение правовых норм и правил поведения в обществе.
- 3) Способность отстаивать свои права и права других граждан.

Эмоционально-ценностный компонент:

Критерий: Сформированность гражданской позиции, основанной на уважении к закону, правам и свободам человека, а также на чувстве ответственности за судьбу своей страны и общества.

Показатели:

- 1) Проявление активной гражданской позиции.
- 2) Уважительное отношение к другим культурам и точкам зрения.
- 3) Чувство патриотизма и ответственности за будущее своей страны.

Рекомендации по организации образовательного процесса:

Интеграция содержания: Включение вопросов гражданско-правовой тематики в различные учебные предметы (история, обществознание, литература, право и т.д.).

Активные методы обучения: Использование интерактивных методов обучения (дискуссии, дебаты, ролевые игры, проектная деятельность, анализ кейсов и т.д.) для стимулирования активного участия обучающихся в образовательном процессе.

Практико-ориентированный подход: Организация внеурочной деятельности, направленной на формирование гражданских компетенций (волонтерство, участие в социальных проектах, работа в школьном самоуправлении и т.д.).

Создание образовательной среды: Формирование в образовательной организации атмосферы уважения к закону, правам и свободам человека, а также поддержка инициатив обучающихся, направленных на развитие гражданского общества.

Мониторинг и оценка: Регулярное отслеживание уровня сформированности гражданско-правовой компетентности обучающихся по выделенным критериям и показателям для своевременной корректировки образовательного процесса. (На основе анализа экспериментальных данных о положительной динамике уровня сформированности).

Комплексное планирование:

- 1) Разработать тематическое планирование учебных дисциплин с учетом вопросов гражданственности и правосознания.

2) Включить в план внеурочной деятельности мероприятия, направленные на формирование гражданских компетенций (например, дебаты, конференции, круглые столы, конкурсы).

Развитие социального партнерства:

1) Установить контакты с общественными организациями, органами власти, юридическими консультациями.

2) Организовать совместные мероприятия (например, лекции, семинары, мастер-классы).

Активизация школьного самоуправления:

1) Расширить полномочия органов школьного самоуправления (например, участие в решении вопросов организации учебного процесса, организация культурно-массовых мероприятий).

2) Привлечь к работе органов самоуправления как можно больше учащихся.

Расширение участия в социальном проектировании:

1) Организовать конкурсы социальных проектов.

2) Оказывать поддержку учащимся в разработке и реализации проектов.

Создание методической базы:

1) Разработать методические рекомендации для педагогов по формированию гражданско-правовой компетентности.

2) Организовать семинары, тренинги, мастер-классы для педагогов.

Последовательная реализация данных методических рекомендаций, основанных на результатах экспериментального исследования, позволит создать условия для эффективного формирования гражданско-правовой компетентности у подрастающего поколения, что будет способствовать активному и осознанному участию молодых людей в жизни гражданского общества. Необходимо помнить, что формирование компетентности – это длительный и многогранный процесс, требующий комплексного подхода и активного участия всех субъектов образовательного процесса.

Перечень научных публикаций соискателя учёной степени:

а) Научные статьи, опубликованные в научных рецензируемых изданиях, рекомендованных ВАК при Президенте Республики Таджикистан:

[1-А] Иззатова М.И., Муродова М.С. Гражданское воспитание как форма

гражданско-правовой компетенции педагога в системе образования / М.И. Иззатова, М.С. Муродова // Вестник таджикского национального университета. – 2025. – №4. – С. 229-234.

[2-А] Муродова М.С. Истиқлолият ва ташаккули низоми маориф дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / М.С. Муродова // Паёми донишгоҳи миллӣ. – 2023. – №7. – С. 194-201.

[3-А] Муродова М.С. Салоҳиятнокии ҳукукиву шаҳрвандии педагогӣ дар низоми маорифи муосир / М.С. Муродова // Паёми донишгоҳи миллӣ. – 2025. – №2. – С. 218-223.

[4-А] Муродова М.С. Формирование и реализация гражданско-правовой компетенции педагога в современной системе образования // Академия образования Таджикистана. – 2025. – №6. – С. 79-85.

б) Статьи, опубликованные в других изданиях:

[5-А] Муродова М.С. Ташаккули худшиносии миллӣ ва ҳувияти шаҳрвандӣ дар раванди таълими илмҳои гуманитарӣ // Паёми донишқадаи тиббӣ – иҷтимоии Тоҷикистон. – 2023. – С. 56-57.

[6-А] Муродова М.С. Формирование системы образования Республики Таджикистан в годы независимости Endless light in science. – 2023. – №1. – С. 126-132.

[7-А] Муродова М.С. Тарбияи худшиносии миллӣ ва ҳувияти шаҳрвандӣ дар раванди таълими илмҳои гуманитарӣ // Маҷмуаи мақолаҳои конференсияи илмӣ-амалии байналмиллалӣ дар мавзӯи Худшиносии миллӣ дар раванди ҷаҳоншавӣ бахшида ба 75-солагии Донишгоҳи миллии тоҷикистон. – Душанбе, 2023. – С. 393-399

[8-А] Муродова М.С. Терроризм ва таъсири он ба ташаккули худшиносии миллӣ ва ҳувияти шаҳрвандӣ // Маводи конференсияи илмӣ назариявии байналмилалӣ дар мавзӯи —Терроризм ва экстримизм хатар ба амнияти инсоният” 27 октябри соли 2023. – Хучанд, 2023 – С. 423-428.

[9-А] Муродова М.С. Тибби иҷтимоӣ ва мақоми он дар низоми давлатӣ ва таълимии Ҷумҳурии Тоҷикистон // Паёми Донишқадаи тиббӣ-иҷтимоии Тоҷикистон. – 2022. – №3(4). – С. 5-9.

[10-А] Муродова М.С. Тибби иҷтимоӣ ва ташаккули кори иҷтимоӣ дар Тоҷикистон // Раванди ташаккулёбии институтсионалии кори иҷтимоӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: дастоварҳо, масъалаҳо ва тамоюлҳо: маҷмӯи мақолаҳои конференсияи илмӣ-амалии байналхалқии ДМТ. – Душанбе, 2023. – С. 358-363.

[11-А] Муродова М.С. Нақши таълими фанҳои ҷомеашиносӣ дар ташаккули худшиносии миллӣ ва ҳувияти шаҳрвандӣ // Маҷмуаи мақолаҳои конференсияи илмӣ назариявии байналмилалӣ дар мавзӯи —Мосоили мубрами

илмҳои ҷомеашиносӣ дар замони муосир” бахшида ба 30-солагии истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва 20-солагии таъсисёбии факултети фалсафai ДМТ. – Душанбе, 2021. – С. 24-35.

**ДОНИШГОҶИ ДАВЛАТИИ КЎЛОБ БА НОМИ
АБУАБДУЛЛОҶ РЎДАКӢ**

Бо ҳуқуқи дастнавис

ТДУ: 372.3/. 4(575.3)

ТКБ: 74.00(2Т)

М – 91

МУРОДОВА МАҲИНА СУЛАЙМОНОВНА

**ТАШАККУЛИ САЛОҲИЯТҶОИ ШАҲРВАНДӢ-ҲУҚУҚӢИ
ХОНАНДАГОНИ МУАССИСАҶОИ ТАҲСИЛОТИ МИЕНАИ УМУМӢ
ДАР ҚАРАӢНИ ТАЪЛИМИ ФАНҶОИ ЧАМЪИЯТӢ**

АВТОРЕФЕРАТИ

**диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмии номзади
илмҳои педагогӣ аз рӯйи ихтоси 13.00.02 – Назария ва
методикаи таълиму тарбия (13.00.02.05 – Назария ва методикаи
фанҳои ҷамъиятӣ (таҳсилоти миёнаи умумӣ, таърих))**

ДУШАНБЕ – 2025

Диссертатсия дар Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳ Рӯдакӣ иҷро шудааст.

Рохбари илмӣ:

Иззатова Мухаббат Иноятвна - доктори илмҳои педагогӣ, профессори кафедраи таҳсилоти томактабӣ ва кори иҷтимоии Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Муқарризони расмӣ:

Давлатзода Чамила – доктори илмҳои педагогӣ, директори Муассисаи давлатии таълимии «Литсейи касбии техникии ноҳияи Шаҳринав»

Разоқов Хуршед Соҳибназарович – номзади илмҳои педагогӣ, мудири кафедраи педагогика ва психологияи Донишқадаи тарбияи ҷисмонии Тоҷикистон ба номи С. Раҳимов

Муассисаи пешбар

Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода

Ҳимояи диссертатсия санаи 17 ноябри соли 2025, соати 16:00 дар шурои диссертатсионӣ 6D.KAO-077 назди Академияи таҳсилоти Тоҷикистон баргузор мегардад.

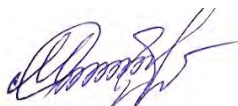
Суроға ва почтаи электронӣ котиби шурои диссертатсионӣ:

Ҷумҳурии Тоҷикистон, 734024, шаҳри Душанбе, кӯчаи Адҳамов, 11/2, bakhridin.1973@mail.ru, телефон: (+992) 904-29-22-66

Бо матни диссертатсия ва автореферат дар китобхона ва сомонаи Академияи таҳсилоти Тоҷикистон (www.aot.tj) шинос шудан мумкин аст.

Автореферат санаи «___» _____ соли 2025 тавзеъ карда шуд.

Котиби илмӣ шурои диссертатсионӣ, номзади илмҳои педагогӣ

Б. Мухиддинзода

МУҚАДДИМА

Аҳамияти мавзӯи таҳқиқот. Имрӯз дар ҷомеа оид ба аҳамияти афзояндаи тақвияти таваҷҷӯҳ ба сатҳи салоҳияти ҳуқуқии шаҳрвандии хатмкунандагони муассисаи таҳсилоти миёнаи умумӣ амалан ба мувофиқа расидаанд, зеро дар айни замон вазъ муаммоӣ аст: шаҳрвандони ҷавони Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки аттестат дар бораи таҳсилоти миёнаро гирифтаанд ва бо бағочи кофӣ барои идомаи таҳсил ё шуғли дониш мусаллаҳ шудаанд, барои иҷтимоикунонии минбаъда ва мутобиқсозии бомуваффақияти касбӣ қомилан омода нестанд, зеро онҳо дар самти ҳуқуқҳои худ, вазифаҳо ва имкониятҳо тасаввуроти мухталиф доранд. Дар пасманзари тақмили қонунгузорӣ, ки ба татбиқи васеътари неруи ҳуқуқ бо мақсади пурра қонеъ кардани ниезҳои ҷомеа нигаронида шудааст, мо имрӯз нишонаҳои инфантилизми ҳуқуқиро дар муҳити ҷавонон мушоҳида мекунем, ки дар шакли зарурӣ ташаккул наефтаанд, яъне дар кам будани донишҳои ҳуқуқӣ, набудани ҳисси инкишофефтаи масъулият барои рафтори худ дар соҳаи ҳуқуқӣ, ки бо сатҳи баланди эҳтиёҷоти шахсӣ омезиш ёфтааст, зоҳир мешавад. Набудани ҷавонон на танҳо мавқеи возеҳи шаҳрвандӣ, балки ҳатто ҳавасмандӣ ба ташаккули он онро осебпазир мекунад, ба осонӣ ба намудҳои гуногуни таъсир расонда, ба амалҳои беандеша оварда мерасонад, ки субот ва амнияти ҷомеаро дар маҷмӯъ зери хатар мегузорад. Аз ин рӯ, вазифаи ташаккули салоҳияти шаҳрвандӣ-ҳуқуқӣ дар байни мактаббачагон имрӯз яке аз афзалиятҳои аввалиндараҷа мегардад, назорати ҳаллу ҷасли он ба маркази таваҷҷӯҳи сохторҳои давлатӣ, ки бо масъалаҳои сиёсати ҷавонон машғуланд, дохил мешавад.

Муносибати муносири ҷомеаи ҷаҳонӣ ба масъалаҳои худшиносии ҳуқуқии шаҳрвандон дар он аст, ки он гарави риояи ҳуқуқ ва озодиҳои шахс мебошад, аз ин рӯ як қатор ташкилотҳои байналмилалӣ имрӯз аз вазъи таҳсилоти ҳуқуқии аҳоли изҳори нигаронӣ мекунанд, аз ҷумла, ЮНЕСКО аз роҳбарони давлатҳо даъват мекунад, ки дар гузаронидани чорабиниҳои гуногун дар қаламрави худ, ки ба ташаккули худшиносии ҳуқуқии шаҳрвандон ва пеш аз ҳама ҷавонон мусоидат мекунанд, иқдому ибтикор кунанд. Нигаронӣ аз вазъи салоҳияти ҳуқуқии шаҳрвандии насли наврас ва ҳадафи ҳалли масъалаи ташаккули он дар

санади асосии меъёрии ҷумхурӣ, ки ба масъалаҳои таълиму тарбияи шаҳрвандони оянда – Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон —~~Д~~р бораи маориф” бахшида шудааст, пайгирӣ карда мешавад.

Ҳалли масъалаи азнавташкилдихии фаъолияти муассисаҳои таълимӣ бо дарназардошти афзалияти ташаккули салоҳияти шаҳрвандӣ-ҳуқуқӣ дар хонандагон тасҳеҳи равандҳои таълим ва тарбияро талаб мекунад, ки ин танҳо бо дарки зарурати ин кор аз ҷониби ҷомеаи педагогии ҷумхурӣ имконпазир аст, зеро маҳз ҳалли бомуваффақияти вазифаҳои гузошташуда аз касбияти муаллимоне, ки фаъолияти худро бо назардошти шароити беруна ва мақсадноки педагогӣ ташкил мекунанд, вобаста аст. Ин ба хатмкунандагони муассисаҳои таълимӣ имкон медиҳад, ки бо боварӣ ба муносибатҳои шаҳрвандӣ-ҳуқуқӣ ворид шаванд, бо сохторҳои давлатӣ ва иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ҳамкорӣ кунанд, дар соҳаи касбӣ бомуваффақият иҷтимоӣ шаванд ва худро татбиқ кунанд.

Стандарти давлатии таҳсилоти умумӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки дар он талаботи афзалиятнок ба таҳсилоти умумӣ нишон дода шудааст, феҳристи вазифаҳои муҳимтаринеро, ки муассисаҳои таълимӣ вазифадоранд бо ҳалли онҳо машғул шаванд, аз ҷумла ташаккули қолибҳои муайяни рафтор дар байни насли наврас, ки ба тасаввуроти ҷомеа дар бораи меъёрҳо ва қоидаҳои зиндагӣ мувофиқанд, ташаккули худшиносии шаҳрвандӣ, рушди хусусиятҳои инфиродии инсон, ки дар шакли муҳаббат ба Ватан ва фаъолияти шаҳрвандӣ зоҳир мешаванд, талош барои эҷод ба манфиати ҷомеа, эҳтиром ба арзишҳои миллӣ ва умумиинсонӣ, таҳаммулпазирӣ, ғамхорӣ ба муҳити зист ва ғайра, ба ибораи дигар, дар ҳуҷҷати меъерӣ нишондиҳандаҳои салоҳияти шаҳрвандӣ-ҳуқуқии хонандагон муқаррар карда шудааст.

Дар амсилаи муосири таълим, усули лоиҳавӣ самараноктарин ба ҳисоб меравад, ки таълим дар чараени ҷустуҷӯи дастаҷамъӣ, агар имконпазир бошад, мустақилона барои ҳалли вазифаи гузоштаи омӯзгор сурат мегирад, ки натиҷаи он эҷоди маҳсулоти ниҳой мебошад (шояд на дар шакли ашеи моддӣ - рӯзномаи деворӣ ё варақае, ки зухуроти ғайриқонунро ошкор мекунад, балки дар шакли нақшаи эҷоди он ё дар шакли чорабинии умумимақтабӣ оид ба таблиғи меъёрҳои ҳуқуқии рафтор (аз ғоя то таҷассум). Моҳияти фаъолияти лоиҳавӣ аз

амсиласозии давраи пурраи кор дар лоиҳа иборат аст, аммо хусусияти лоиҳаи таълимӣ бо он фарқ мекунад, ки он бояд дар навбати аввал вазифаҳои таълимиро ҳал кунад. Ин маънои онро дорад, ки дар чараени кор дар лоиҳа хонандагон, пеш аз ҳама, ба дарёфти донишҳои нав дар бораи ҷанбаҳои гуногуни танзими ҳуқуқии муносибатҳо дар ҷомеа, ба даст овардани малакаҳои зарурӣ ва таҷрибаи нави фаъолияти муштарак, ташаккул ва ҳимояи мавқеи худ ва ғайра ҷалб карда хоҳанд шуд.

Бори дигар таъкид менамоем, ки назари муосир ба зарурати ташаккули салоҳияти шахрвандӣ-ҳуқуқӣ дар намояндагони насли навраси кишвар аз он иборат аст, ки маҳз аз мавқеи шахрвандии онҳо, ҳадафи иштирок дар ҳамкорӣ бо сохторҳои давлатӣ, фаъолияти созанда дар ҳайати иттиҳодияҳои гуногуни ҷамъиятӣ муваффақияти рушди тамоми низоми ҳуқуқии давлат, самаранокии талоши ниҳодҳое, ки бо масъалаҳои танзими ҳуқуқӣ машғуланд, вобаста аст.

Дарачаи таҳқиқи мавзуи илмӣ. Дар чараени омодагӣ ба таҳқиқот баррасии адабиети дастрасшуда оид ба мавзуи таҳқиқот имкон дод, ки сатҳи коркарди мавзуро арзёбӣ ва нобаробарии таҳқиқоти ҷанбаҳои онро ошкор созем.

Аксарияти корҳои омӯхташуда ба тавсифи имконияти шаклҳои беруназсинфӣ бахшида шудаанд, ки ба ташаккули сифатҳои шахсии талаботи ҷомеа дар хонандагон бо шартҳои интихоби стратегияи мақсаднок мусоидат мекунанд (бисере аз муаллифон ба ғояҳои В.А. Сухомлинский [78] таъя карда, онҳоро эҷодкорона аз нав тафсир ва рушд медиҳанд, аз ҷумла А. С. Гаязов [70], А. Гаффоров [26] ва ғайра дар таҳқиқоти бахшида ба баррасии назария ва амалия тарбияи шахрвандии ҷавонони муосир, Л. В. Кузнецова [47] дар очерки таърихи афкори педагогии халқҳои СССР, Н. А. Шатунова [87], Р. Раҳимов [68] ва дигарон, ки таҳқиқоти онҳо ба ҷанбаҳои гуногуни тарбияи эҳсосоти шахрвандӣ дар наврасони калонсол дахл дорад ва ғайра).

То ҳол баъзе хулосаҳои Р.Г. Гурова [31], ки ҳанӯз дар солҳои шӯравӣ бо омӯзиши мушкilotи иҷтимоисозии хонандагони синфҳои болоӣ машғул буд, муҳим арзёбӣ мешаванд, инчунин Ю. А. Маринкин, Р. И. Хмелюк [53], А. Гаффоров [24] ва дигарон, ки дар бораи зарурати тарбияи камолоти шахрвандӣ дар ҷавонон, Е. И. Кокорина [44] дар бораи таъмини ҳуқуқии раванди тарбия

Г.Я. Гревтсева [30] дар бораи тағйири идеяи тарбияи шахрвандӣ дар ҷомеаи муосир ва ғайра навиштаанд, аҳамият доранд.

Шаклҳои мухталифи кор бо ҷавонон, ки ба созмонҳои гуногун муттаҳид шудаанд, оид ба ташаккули асосҳои камолоти шахрвандӣ ҳанӯз дар замони шӯравӣ аз ҷониби В. И. Кожокар [42], Л. К. Фомичева [81], К. Абдуллоев [1], Р. Р. Раҳимов [185], М. Н. Назаров [155] ва дигарон омӯхта ва баррасӣ карда шуданд.

Ба ташаккули салоҳиятҳои алоҳидаи шахс, пеш аз ҳама худшиносии ҳуқуқӣ, сатҳи умумии фарҳангӣ, фароҳии уфук, таҳаммулпазирӣ, қобилияти эҷодкорӣ, бунеди муоширати муассир ва ғайраро муайян мекунанд, ки бе онҳо фаъолияти фаъоли шахрвандӣ ба манфиати ҷомеа ғайриимкон аст, таҳқиқоти Г. Я. Буш [15], Э. З. Гинешер [28], Тс. Йотова [38], И. Ю. Серяева [74], Д. Шейлза [88], Д. М. Абдураззоқова [2], И. И. Аминова [8] ва ғайра, ки дар замони гуногун ва дар заминаи муассисаҳои гуногуни таълимӣ гузаронида шудаанд, бахшида шудаанд.

Падидаи шури ҳуқуқӣ ҳамчун асоси фарҳанги ҳуқуқӣ, инчунин замина ва шароити зарурӣ барои ташаккули он дар қорҳои ҳуқуқшиносон, педагогҳо ва ходимони барҷастаи давлатӣ А.Б. Венгеров [17], С. С.Алексеев [6], Н. И. Матузов [54], Л. В. Малко [52], В. В. Лазарев [49], Л.Н Боголюбов [12], О. Б. Бобоева [11], Р. К. Раҳимова [69], З. Ш. Саидова [71] ва ғайра баррасӣ шудааст. М. П. Козловтсев [43] дар интишороти худ ба масъалаҳои ташаккули салоҳияти ҳуқуқии омӯзгорон ҳамчун омили муҳимтарини таъсиррасонӣ ба ташаккули шахсияти хонандагон диққати махсус додааст.

Дар байни муҳаққиқони дигар, ки ба масъалаҳои зарурати ташаккули салоҳияти ҳуқуқии шахрвандӣ дар мактаббачагон ба дараҷаҳои гуногун диққат медоданд, ба мо хулосаҳои Г. Н. Филонов [80], Т. С.Воропаева [19], Б.З.Вулфов [20], С. Н. Плохов [64], И. Л. Судакова [77], Э. П. Стрельникова [76], инчунин О. Н. Прокопете [66], Г. И. Аксенова [5], Н. Ф. Критская [46], И. М. Раҷабов [67] ҷолиб ва муҳим буданд.

Дар баробари ин, ҳатто ҷунин таҳқиқоти назаррас аз рӯи ҳаҷми манбаъҳои омӯхташуда имкон намедихад, ки имрӯз мафҳуми "салоҳияти ҳуқуқии шахрвандӣ" тафсири яктарафа дошта бошад. Як қатор олимон онро вазифаи

хосиятҳои муайяни ҳамдигарро мукамалкунандаи шахсият мешуморанд (Г. И. Аксенова [4], Т. С. Воропаев [19], Р. А. Мусина [57], Э. П. Стрельникова [76], С. Н. Плохов [64]), ки дар натиҷаи муттаҳидшавии онҳо, аз ҷумла дар раванди худшиносӣ (Н. Ф. Критская [46]) таҳти таъсири як қатор шароити педагогӣ ва сифатҳои шахрванди ғаёл, хосиятҳои шахс, ки аз ҷониби ҷомеа талаб карда мешаванд ва муносибатҳои ӯ ва усулҳои ҳамкорӣ бо ҷомеаро муайян мекунанд (С. В. Митросенко [55], Д. Патрик [60], Г. Н. Филонов [79], А. Ф. Шамич [85]).

Дар асоси омӯзиши таҳқиқотҳо мо ба хулосае омадем, ки муаллифони онҳо, пеш аз ҳама, хусусиятҳои асосии шахсиятро ҳамчун объекти таъсири педагогӣ барои рушди минбаъдаи онҳо бо мақсади тарбияи шахрванди арзанда баррасӣ кардаанд. Ташаккули мақсадноки салоҳияти ҳукукии шахрвандӣ ҳамчун хусусияти ҳамгирӣ гӯе аз қавсайн берун оварда мешавад, зеро он ҳамчун идомаи табиӣ раванд дарк карда мешавад. Ба назари мо чунин муносибат бо сабаби мавҷудияти шумораи муайяни ихтилофҳо байни:

- дархости ҷамъиятӣ, ки дар сатҳҳои гуногун барои шомил шудан ба ғаёлияти ғаёли шахрвандӣ ба манфиати ҷомеаи ҷавонон, ки бо дониш ва таҷрибаи кофӣ ҳамкориҳои ҳукукии шахрвандӣ дар ҷомеа муҷахҳаз гардидаанд ва сатҳи пасти таваҷҷӯҳ ба масъалаҳои ташаккули салоҳияти дахлдор дар ҳонандагон аз ҷониби муассисаҳои таҳсилоти умумӣ;

- мақсаднокӣ ва аҳамияти бунеди ҳамкориҳои самарабахши педагогӣ дар рафти корҳои таълимию тарбиявӣ (аз ҷумла дар вақти беруназсинфӣ) бо мақсади ташаккул додани унсурҳои салоҳияти дилхоҳ дар фазои таълимии муассисаи таълимӣ ва набудани ҳам усулҳои дахлдор ва ҳам дарки тамоми шароити зарурии педагогӣ барои ин.

Дар асоси номувофиқати ошкоркардашуда ва бо дарназардошти нокифоя будани коркарди як қатор нозукиҳои тафсири моҳияти падидаи салоҳияти шахрвандӣ-ҳукукӣ, фаҳмидани сабабҳои мубрамсозии дархости ҷамъиятӣ барои рушди ҷузъҳои сохтори ин сифати ҳамгирӣи шахс, дар бораи он, ки бо кадом роҳ ва чи тавр ғаёлияти муассисаи таълимиро бо мақсади ғаёлгардонии кор оид ба бунеди шароити педагогӣ ва баланд бардоштани сатҳи салоҳиятҳои дахлдори омӯзгорон асоси муайян кардани мавзӯи таҳқиқоти диссертатсионии мо гашта, номи "Ташаккули салоҳиятҳои

шаҳрвандӣ-ҳукукии мактаббачагон дар раванди таълими фанҳои ҷамъиятӣ"-ро гирифт.

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳо (лоиҳаҳо) ё мавзӯҳои илмӣ. Таҳқиқоти диссертатсионӣ бевосита бо нақшаи дурнамои корҳои илмӣ-таҳқиқотии кафедраи методикаи таълими фанҳои ҷамъиятии Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи А. Рӯдакӣ барои солҳои 2020-2024 дар мавзӯи "Роҳ ва усулҳои муосири ташаккули салоҳияти шаҳрвандӣ-ҳукукии насли наврас дар ҷараёни таълими фанҳои ҷамъиятӣ" робита дошта, бо мақсади мусоидат дар татбиқи муқаррароти Барномаи таълиму тарбияи ҳукукии шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2020-2030 ва Стратегияи миллии рушди маориф дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то солҳои 2030 таҳия шудааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мақсади таҳқиқот – оморасозии заминаи назариявӣ барои ошкорасозӣ ва санҷиши озмоишии маҷмӯи шароитҳои педагогӣ, ки барои раванди ташаккули салоҳияти шаҳрвандӣ-ҳукукии хонандагони синфҳои болоӣ дар ҷараёни таълими фанҳои ҷамъиятӣ муносибанд.

Вазифаҳои таҳқиқот - дар ҷараёни таҳқиқоти диссертатсионӣ як қатор вазифаҳо бояд ҳал карда шаванд, махсусан:

- пешниҳоди варианти муаллифии тавсифи падидаи "салоҳияти шаҳрвандӣ-ҳукукӣ" дар робита ба шахсияти шаҳрванди ташаккулёбанда;

- дар асоси муқаррароти стандарти таълим, дар он хусус ки натиҷаҳои мета-мавзӯӣ дар раванди азхудкунии фанҳои гуногуни таълимӣ ба даст оварда мешавад, коркарди низомии меъёрӣ-сатҳии баҳодихии натиҷаҳои таҳқиқотро дар тамоми марҳилаҳои он;

- таҳия ва бо роҳи озмоишӣ санҷидани амсилае, ки объекти таҳқиқотро ҳамчун низомии ҳамаҷониба муаррифӣ мекунад ва унсурҳои он бо муносибатҳои сохторӣ алоқаманданд, пайдарпаии мантиқан асоснок ва аз рӯи вақт тақсимшудаи ҳалли вазифаҳоро оид ба ташаккули салоҳияти шаҳрвандӣ-ҳукукии хонандагон ҳангоми омӯзиши фанҳои ҷамъиятӣ муайян мекунанд;

- барои интихоби шароитҳои муайяни педагогӣ ҷиҳати татбиқи минбаъдаи онҳо дар доираи татбиқи амсилаи пешниҳодшудаи ташаккули салоҳиятҳои

шаҳрвандӣ-ҳуқуқии хонандагони синфҳои болоӣ дар чараени омӯзиши фанҳои ҷамъиятӣ заминаи назариявӣ фароҳам овардан;

Объекти таҳқиқот - раванди рушди салоҳиятҳои асосӣ ва хусусиятҳои шахсии хонандагони синфҳои болоии муассисаи таҳсилоти умумӣ, ки аз нуқтаи назари ташаккули салоҳияти шаҳрвандӣ-ҳуқуқӣ дар чараени азхудкунии барномаи таълимии бахши фанҳои марбут ба соҳаи илмҳои ҷамъиятӣ муҳиманд.

Мавзӯи таҳқиқот - воситаҳои педагогӣ (шаклҳо, воситаҳо ва усулҳои ҳамкориҳои педагогӣ), муҳити рушди таълимии мактаби умумӣ, сатҳи маҳорати педагогии муаллимон, ҳамкориҳои муассисаи таълимӣ бо ҷомеаи маҳаллӣ ва дигар омилҳои таъсиррасонӣ ба раванди ташаккули салоҳияти шаҳрвандӣ-ҳуқуқӣ дар мактаббачагон дар чараени ҳамкориҳои педагогӣ дар доираи таълими фанҳои ҷамъиятӣ.

Фарзияи таҳқиқот. Ташаккули салоҳияти ҳуқуқии шаҳрвандӣ дар хонандагон аз нав танзим кардани раванди педагогиро талаб мекунад, ки он ба муваффақият дар иҷрои як қатор шароитҳо имкон медиҳад:

- тақмили ихтисоси муаллимоне, ки ба ҳамкориҳои педагогӣ ҷалб шудаанд, тавассути омӯзиши сохтор ва моҳияти унсурҳои асосии падидаи "салоҳияти шаҳрвандӣ-ҳуқуқӣ";

- омӯзиши афзалиятҳои, ки маводи фанҳои таълимии марбут ба бахши фанҳои ҷамъиятӣ муҳимро барои ворид кардани хонандагон ба доираи мафҳумҳои марбут ба соҳаи ҳуқуқ, муносибатҳои ҷамъиятӣ, шаҳрвандӣ, ватандӯстӣ, таҳаммулпазирӣ ва ғайра, барои ташаккули салоҳиятҳо ва хосиятҳои серталаби шахс, ки барои ташаккули салоҳияти шаҳрвандӣ- ҳуқуқӣ фароҳам месозанд;

- ворид намудани тағйирот ба нишондиҳандаҳои раванди таълим мутобиқи талаботи амсилаи муаллифӣи ташаккули салоҳияти ҳуқуқии шаҳрвандӣ дар хонандагон ҳангоми омӯзиши фанҳои марбут ба силсилаи фанҳои ҷамъиятӣ, андозагирӣ ва арзёбии ташаккули ҷузъҳои асосии он;

- санҷиши озмоишӣ бо роҳи пешниҳодшудаи маҷмӯи шароитҳои назариявии асосноки педагогӣ барои ҷорӣ намудани амсилаи муаллифӣи ташаккули салоҳияти шаҳрвандӣ-ҳуқуқӣ дар хонандагон дар чараени

азхудкунии силсилаи фанҳои ҷамъиятӣ: банақшагирии мақсадноки ҳамаҷонибаи фаъолияти таълимӣ ва беруназсинфӣ; фарогирии максималии хонандагон бо кор дар ҳайати сохторҳои худидоракунии мактаб; афзалияти ҳамкорӣ бо ҷомеаи маҳаллӣ, сохторҳои давлатӣ ва коллективҳои истеҳсоли дар шакли шарикӣ иҷтимоӣ; таъмини имкониятҳои худшиносии хонандагони синфҳои болоӣ тавассути ҷалби онҳо ба фаъолияти густурдаи самти шаҳрвандӣ дар ҳайати созмон ва иттиҳодияҳои гуногуни ҷамъиятӣ; фаъолгардонии корҳо оид ба баланд бардоштани ихтисоси омӯзгорони фанҳои ҷамъиятӣ ва рушди салоҳиятҳои марбут ба мавзӯи таълимӣ.

Марҳилаҳои таҳқиқот. Кор оид ба ташкили таҳқиқот се марҳиларо дар бар гирифт.

Марҳилаи аввал - ҳадаф ва вазифаҳои таҳқиқот (дастгоҳи мафҳумӣ он) муайян ва навишта шуданд, заминаи сохторӣ, нақша ҷадвали татбиқи амалҳои оянда сохта шуд; бахши муҳими кор таҳқиқоти назариявии манбаъҳо, омӯзиш ва ҷамъбасти таҷрибаи мавҷудаи фаъолияти амалии дахлдорро ташкил дод, ки ба таҳияи барномаи таҳқиқот, ташаккули маҷмуи маводи методологӣ, дидактикӣ ва методӣ, аз ҷумла барои дастгирии кӯшишҳои иштирокчиени озмоиш заруранд, эҷоди низоми меъёрҳо, интиҳоби усулҳои таҳҳис ва арзебии сатҳи ташаккули ҳам унсурҳои алоҳидаи салоҳияти шаҳрвандӣ-ҳуқуқӣ ва ҳам натиҷаҳои татбиқи амсила дар маҷмӯъ, ва инчунин ба ташкили таҷрибаи тасдиқкунанда шурӯъ карда шуд.

Марҳилаи дуюми озмоишӣ-амалӣ пурра ба кори ташкили озмоиши асосӣ - ташаккулебанда бахшида шуда буд, ки дар ҷараёни он ҷорӣ намудани унсурҳои амсилаи муаллифӣ ташаккули салоҳияти шаҳрвандӣ-ҳуқуқӣ дар мактаббачагон дар шароити муассисаи таълимӣ амалӣ карда шуд. Дар ҳамин марҳила корҳо оид ба ошкорсозӣ ва эҷоди корҳои пешниҳодкардаи муаллиф ҳамчун шароити асосии педагогӣ гузаронида шуданд. Бо даврабандии додашуда натиҷаҳои бадастовардаи иштирокчиени гурӯҳҳои назоратӣ ва озмоишӣ дар ҳар як марҳила ҷен карда шуданд; ҷамъоварӣ ва коркарди аввалияи мавод барои наشري минбаъда.

Дар марҳилаи ниҳой ва назоратӣ коркард, ҷамъбаст, таҳлил ва тафсири иттилооти гирифташуда сурат гирифт; муқоисаи нишондиҳандаҳое, ки аз

фарқияти сатҳҳои ташаккули салоҳияти шахрвандӣ-ҳуқуқӣ дар иштирокчиени гурӯҳҳои озмоишӣ ва назоратӣ шаҳодат медиҳанд, гузаронида шуд; маълумот аз нуқтаи назари мувофиқати онҳо ба пешгӯие, ки дар марҳилаи гузоштани вазифаҳо ва таҳияи фарзияи таҳқиқот анҷом дода шудааст, омӯхта ва таҳлил карда шуд; дар асоси маълумоти омории гирифташуда маводи мушоҳидаҳо, ки аз ҷониби омӯзгорон ҷамъ оварда шудаанд, пурра карда шуд. Дар —Рӯномаҳои сабти натиҷаҳои кори озмоишӣ” ҷараени озмоиш тасвир карда шуда, натиҷаҳои давраи муқарраркунанда ва назоратӣ пешниҳод ва таҳлил карда шуданд, хулосаҳои асосӣ таҳия ва пешниҳод карда шуданд. Инчунин дар марҳилаи ниҳой мо автореферати ҳақиқиро омода карда, ба ҷорабиниҳо оид ба омода кардани диссертатсия барои ҳимоя шурӯъ кардем: эҷоди рӯнамо, таҳияи тезисҳои гузориш, омода кардани маводи тақсимоӣ.

Асосҳои назариявии таҳқиқот. Асоси назариявии таҳқиқот дар заминаи:

- таҳқиқотҳое, ки ба баррасии ҷанбаҳои гуногуни ташаккули шахрвандӣ дар хонандагони синфҳои болоӣ аз ҷониби Г. Я. Гревтсева [30], А. М. Князев [41] ва ғайра бахшида шудаанд, инчунин муҳаққиқи таҷрибаи таърихӣ педагогикаи ватанӣ дар ташаккули сифатҳои шахрвандӣ дар мактаббачагон Л. В. Кузнетсова [47]; муаллифи асарҳое, ки ба ташаккули салоҳияти ҷустуҷӯшавандаи шаклҳои гуногуни фаъолияти беруназсинфӣ таъсир мерасонад А. Полищук [65] ва ғайра.;

- хулосаҳои олимоне, ки бо омӯзиши раванди ба даст овардани салоҳиятҳо ва шароити мувофиқ барои муваффақияти кӯшишҳои педагогӣ барои ташаккули хусусиятҳои серталаби шахсияти мактаббача машғуланд (Э. Ф. Зеер [35], ки ба тамомиёт ва муттасилии раванди ташаккули шахс дар муҳити таълимӣ исрор меварзид, А. В. Хуторский [83], И. А. Зимняя [36] ва ғайра, инчунин муаллифи "Энсиклопедияи технологияҳои таълимӣ" Г. К. Селевко [72] ва ғайра);

- хулосаҳо дар бораи хусусиятҳои психологӣ-педагогии ташаккули шахсият дар ҷомеаи бисермиллат, ки А. Н. Джуринский бо омӯзиши онҳо машғул буд [32], инчунин ташаккули асосҳои ҳувияти шахрвандӣ, ки аз ҷониби Г. А. Караханова пешниҳод шудааст [40] ва як қатор олимони дигар;

– принципҳои тарбияи ҳуқуқӣ, ки дар интишороти Т.В.Болотина [13], дар —Энсиклопедияи шавқовари ҳуқуқи зинда”-и Н.И.Элиасберг ва А. Б. Гутников [89], дар китобҳои дарсӣ оид ба ҷомеашиносӣ Л. Н. Боголюбов [12], инчунин китобҳои дарсӣ ва дастурҳои Е. А. Певцова [61], С. И. Володина [18] ва бисер дигарон, ки ба таври сохторӣ ба масъалаҳои марбут ба ҷанбаҳои гуногуни дониши ҳуқуқӣ дахл доранд.

- таҳқиқотҳое, ки ба фардикунонии раванди рушди салоҳиятҳо, ки барои ташаккули салоҳияти шахрвандӣ-ҳуқуқӣ дар мактаббачагони синни калон ва хонандагон бахшида шудаанд (Д. Б. Буянский [16], О. Н. Малова [51], В. А. Гладик [29]) ва ғайра, инчунин корҳое, ки ба таҳлили истилоҳоти мафҳумҳои дахлдор (В. Г. Журова [33]) ва шароитҳои ташаккули шахрвандӣ дар омӯзгорони оянда (Е. А. Злобина [37]);

– наشريҳо дар бораи назария ва амалияи амсиласозии педагогӣ, ки ба В.Г. Афанасев [9], В. П. Беспалко [10] ва ғайра, инъикоси методологии робитаи байни назария ва амалия дар педагогикаи В. В. Сериков [73], инчунин таҷрибаи амсиласозӣ ҳангоми таъсиси системаи педагогии Н. В. Кузмина [48] ва пайравони ӯ, таҳқиқоти В. М. Монахов [56] ба соҳаи лоиҳакашии педагогӣ ва ғайра бахшида шудаанд.

Асоси методологии таҳқиқот - асарҳои олимони маъруфи илмҳои педагогика, психология ва фалсафа, ки ҷанбаҳои гуногуни рушди рӯҳияи кӯдак ва ташаккули шахсияти ӯро таҳқиқи кардаанд, таҳиягарони усулҳои гуногун ва асосан тарафдорони равиши проблемавӣ-фаъолиятӣ С. Л. Рубинштейн [70], Л. С. Виготский [21], шогирдон ва пайравони онҳо П. Я. Галперин [23], А. Н. Леонтев [50], инчунин муаллифи назарияи омӯзиши рушдебанда Д.Б. Эльконин [90]; методологҳои бузурги педагогика Т. И. Шамова [86], В. П. Беспалко [10] ва ғайра; назарияи фаъолияти С. Л. Рубинштейн [70], К. А. Абулханова-Славская [3], таҳиягари консепсияи таълими проблемавӣ-модуль П. И. Пидкасистий [62], муаллифи назарияи муносибсозии раванди таълим Ю. К. Бабанский, адепти таҳсилоти доимӣ Б. С. Гершунский [27]; таблиғгар, назарияшинос ва амалияи фаъолияти беруназсинфӣ О. Е. Газман [22] ва дигарон; муҳаққиқони муносибати тафриқавӣ дар таълим В. Н. Худяков [82], И. П. Яковлев [91], инчунин истифодаи он бо мақсади ташаккули салоҳияти

ҳуқуқӣ, тарбияи таҳаммулпазирӣ дар ҷомеаи бисерфарҳангӣ Д. М. Абдуразоқова [2], муттаҳидсозии барномаҳои таҳсилоти умумӣ ва иловагӣ аз ҷониби Х. А. Алиҷонова [7]; назариячиен ва амалгароён, пайравони равише, ки дар асоси он тасаввурот бар бораи он, ки вазифаи таълим ташаккули салоҳиятҳои муайян дар хонандагон аст, И. А. Зимняя [36], А. В. Хуторский [84] ва ғайра; низомҳои арзебии сифати тайерии касбӣ дар доираи муносибати босалоҳият, ки В. А. Калней [39], В. В. Серикова [73] ва ғайра); инчунин яке аз таҳиягарони консепсияи навсозии маориф В. А. Болотов дар ҳаммуаллифӣ бо В. В. Сериков [14], ки барномаи таълимиро дар асоси муносибати тасвиршуда таҳия кардаанд.

Бо таҳияи амсила машғул шуда, мо аз гузоришҳои назариявии муаллифи китобҳои дарсӣ оид ба методологияи таҳқиқоти педагогӣ ва фаъолияти таҳқиқотии педагог В. И. Загвязинский [34], методикаи арзебии сифати таҳқиқоти махсуси илмӣ В. В. Краевский [45], муаллифони китобҳо оид ба методология ва методикаи таҳқиқоти илмӣ А. М. Новиков [59] ва М. Н. Скаткин [75] и дигарон таъқардем.

Сарчашмаҳои иттилоот. Манбаъҳои иттилоот адабиети илмӣ, педагогӣ-психологӣ, санадҳои меъёрии танзимкунандаи фаъолияти касбии педагогӣ-психологӣ дар соҳаи маориф; санадҳои меъёрии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи маориф: Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон "Дар бораи маориф", консепсияҳо, стратегияҳо ва барномаҳои давлатии рушди соҳаи маориф; андешаҳои шахсиятҳои намоени ватаниву хориҷӣ ва олимон дар бораи фаъолияти педагогӣ ва психологӣ оид ба ташаккули салоҳияти шахрвандӣ-ҳуқуқии мактаббачагон дар ҷараени таълими фанҳои ҷамъиятӣ, маводи захираҳои интернетӣ, таҳқиқоти бунедии ба мавзӯи таҳқиқоти мо дахлдори олимон ва ғайра мебошанд.

Заминаҳои эмпирикии таҳқиқот. Вазифаҳои ишорашуда, ки дар асоси маълумоти ибтидоӣ ва таҳминҳои мо таҳия шудаанд, бо истифода аз як қатор усулҳои таҳқиқотӣ ҳал карда шуданд:

- назариявӣ: интиҳоб, омӯхтан, таҳияи шарҳи адабиёти марбут ба мавзуи таҳқиқот, арзебии коркарди ин мавзӯ аз ҷониби олимони пешин, сохторбандии

маълумоти бадастомада, тартиб додани нақшаи фаъолияти минбаъда, амсиласозии педагогӣ;

- усули эмпирикӣ: усули шифохӣ-иртиботӣ, ки мавҷудияти феҳристи махсуси саволҳо (аксаран дар шакли саволнома) ё гирифтани ҷавоб ба саволҳои қаблан омодашуда дар раванди муошират (пурсиш, сӯҳбат), дарки мақсаднок ва сабти тағирот дар рафтори гурӯҳи омӯзишӣ, санҷиш, инчунин воридсозии тағйироти аз ҷиҳати илмӣ асоснок ба раванди таълим бо мақсади тасдиқи фарзияи таҳқиқот тавассути озмоиш;

- оморӣ: истифодаи усулҳои математикӣ, усулҳои ҳисоб ва формулаҳо, ки имкон медиҳанд динамикаи натиҷаҳо мувофиқи меъёрҳои интихобшуда нишон дода шаванд.

Пойгоҳи таҳқиқот: Корҳои таҷрибавӣ-озмоишӣ таҳқиқоти диссертсионӣ ҷиҳати татбиқи амсилаи муаллифӣ ташаккули салоҳияти шахрвандӣ-ҳуқуқии хонандагон дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии №№38, 51-и шаҳри Душанбе ва №№7 ва 17-и шаҳри Ҳисор дар се марҳила гузаронида шуд. Дар таҷриба 480 нафар хонандагон ва 16 нафар омӯзгорони фанҳои ҷамъиятшиносии муассисаҳои таълимии зикршуда иштирок намуданд.

Навгони илмӣ таҳқиқот, аз нигоҳи мо, дар муқаррароти зерин ифода меёбад:

- тафсири муаллифӣ падидаи «салоҳияти шахрвандӣ-ҳуқуқии хонанда» *манзур шудааст;*

- меъёрҳои асосии (ҳавасмандӣ, маърифатӣ, фаъолиятӣ-рафторӣ, эҳсосотӣ-арзишӣ) ташаккули салоҳияти шахрвандӣ-ҳуқуқии хонандагон *муайян ва тавсиф карда шудааст;*

- дараҷаи рушди салоҳияти шахрвандӣ-ҳуқуқӣ дар хонандагон *муқаррар карда шудааст;*

– барои азнавсозии сохтори раванди таълим мувофиқи нишондиҳандаҳои амсилаи муаллифӣ ташаккули салоҳияти шахрвандӣ-ҳуқуқӣ дар хонандагон хангоми таълими фанҳои ба равияи фанҳои ҷамъиятӣ алоқаманд *озмоиш гузаронида шудааст;*

- номгӯи аз ҷиҳати назариявӣ асосноки шароитҳои педагогӣ, ки ба вазифаҳои гузошташуда бештар ҷавобгӯ ва риояи онҳо барои татбиқи пурраи амсилаи муаллифӣ ҳатмӣ мебошанд, *пешниҳод карда шудааст*.

- усулҳои ташаккули низоми воситаҳои таълиму тарбия барои хонандагони синфҳои болоӣ бо мақсади ташаккули салоҳияти шахрвандӣ-ҳукуқии онҳо ҳангоми азхудкунии фанҳои равияи гуманитарӣ *ҷамъбаст карда шудаанд*;

- ба феҳристи салоҳиятҳои асосии иҷтимоӣ, махсус, инфиродӣ ва шахсиятӣ ҷузъҳои салоҳияти граждандӣ-ҳуқуқӣ ворид карда шудааст.

Нуктаҳои ба дифоъ пешниҳодшаванда:

1. Салоҳияти шахрвандӣ-ҳуқуқии мактаббача ин сифати ҳамгирошудаи шахсият мебошад, ки неруи ӯро дар робита бо эҳтиёҷоти бошуурунаи худшиносӣ дар ҷомеа, иштирок дар фаъолияти шахрвандӣ, ки ба бунёди муносибатҳои ҷамъиятӣ дар асоси принсипи волоияти қонун нигаронида шудааст, муайян мекунад. Омӯзиши фанҳои равияи гуманитарӣ, пеш аз ҳама, иҷтимоӣ, ба ташаккули салоҳияти шахрвандӣ-ҳуқуқии хонандагон аз ҳисоби имкони фароҳам овардани шароитҳои зарурӣ, татбиқи усулҳои ба вазифа мувофиқ ва ҳамкориҳои самарабахши педагогӣ дар доираи фаъолияти лоиҳавӣ мусоидат мекунад.

2. Дастгоҳи сатҳӣ-меъёрии таҳқиқот аз инҳо иборат аст:

– меъёри ҳавасмандгардонӣ, ки зарурати ба даст овардани дониш ва маълумотро оид ба сиёсати хориҷӣ ва дохилии давлат, масъалаҳои ҳуқуқӣ ва бархурдҳо, ҳамкориҳои байни миллатҳо ва конфессияҳо, лоиҳаҳои фарҳангии байналмилалӣ ва ғайра инъикос менамояд; омода будан ба иҷрои вазифаи шахрвандии худ, эътирофи афзалияти қарзи шахрвандӣ дар назди Ватан; ба шароитҳои дӯстона, ҳамсоиягии нек ва фаъолияти якҷоя ба нафъи ҷамъият дар давлати сермиллату гуногунфарҳанг.

- меъёри эҳсосӣ-арзишӣ мавҷудияти меъёрҳои маънавию ахлоқии дар ҷомеа қабулшуда ва қобилияти дарки воқеияти атрофро дар асоси низоми арзишҳои умумибашарии инсонӣ инъикос менамояд;

– меъёри маърифатӣ, ки омодагии дарки донишро дар бораи ҷамъият, таърих, рушд, сохтор, сохтори шахрвандӣ ва низомҳои идоракунии, инчунин

нақши фарҳанг ҳамчун воситаи интиқоли байни наслҳои арзишҳои маънавӣ инъикос менамояд;

– меъёри фаъолияти-рафторӣ дарки вазифа ва омода будан ба иҷрои талаботро нисбат ба шаҳрвандии давлати мушаххас, ки қонуни асосии он муайян кардааст, инъикос менамояд; принципҳои асосии меъёрҳои рафтори ҷамъиятӣ риоя намуда, фаъолияти ҷамъиятиро ба амал баровардан, ки мақсад аз онҳо ба даст овардани манфиати умум мебошад.

Дар таҳқиқот ба сифати меъёри баҳогузори сатҳи баланд, миёна ва пасти рушди салоҳиятҳои шаҳрвандӣ-ҳуқуқии хонандагон қабул карда шудааст.

3. Ташаккули салоҳияти шаҳрвандӣ ва ҳуқуқии донишҷӯён дар азҳудкунии илмҳои ҷамъиятӣ сохтори бисёрҷонибаро дарбар мегирад. Ин сохтор як ҷузъи мақсаднокро дар бар мегирад, ки ҳадафҳо ва вазифаҳои омӯзишро муайян мекунад. Ҷузъи мундариҷа маводи таълимиро, ки барои азҳудкунии салоҳиятҳо заруранд, инъикос мекунад ва ҷузъи технологӣ усул ва усулҳои таълим, аз ҷумла технологияҳои интерактивиро муайян мекунад. Ҷузъи мониторинги иҷроӣ барои арзёбии сатҳи рушди салоҳияти шаҳрвандӣ ва ҳуқуқӣ тавассути истифодаи воситаҳои таҳлил ва меъёрҳои арзёбӣ пешбинӣ шудааст. Робитаи мутақобилаи ин ҷузъҳо рушди мақсаднок ва самараноки салоҳияти шаҳрвандӣ ва ҳуқуқии донишҷӯёнро таъмин мекунад.

4. Самараи фаъолияти муаллимони фанҳои ҷамъиятшиносӣ дар ташаккули салоҳияти шаҳрвандӣ ва ҳуқуқии мактаббачагон дар сурате баланд мешавад, ки як қатор шартҳои педагогӣ иҷро карда шаванд: иҷрои нақшаи ягонаи комплекси кори тарбиявӣ ва беруназсинфӣ; бо шаклҳои гуногуни фаъолият дар худидоракунии мактаб ба таври пурра фаро гирифтани талабагон; фаъл гардондани ҳамкорӣ бо ташкилотҳои давлатӣ ва ҷамъиятӣ; ҷалби донишҷӯён дар тарҳрезии иҷтимоӣ; истифодаи усулҳои инноватсионии ҳамкориҳои педагогӣ.

Аҳамияти назариявӣ ва амалии таҳқиқот. Аҳамияти назариявӣ ва амалии таҳқиқот дар амал дар чараени гузаронидани озмоиш санчида шуд. Мо бо маълумоти таҳқиқоти назариявии муҳаққиқини пешин мусаллаҳ шуда, таҷрибаи тавсифшудаи фаъолияти амалиро оид ба ташаккули салоҳияти шаҳрвандӣ-ҳуқуқии хонандагон ҷамъбаст ва таҳлил намуда, барои омӯзгорони фанҳои ҷамъиятӣ як силсила семинарҳо гузаронидем, ки дар чараени онҳо

хусусиятҳои асосии амсилаи пешниҳодшуда ошкор карда шуданд, маҷмӯи шароитҳои педагогӣ, талабот ба ташкили фазои таълимӣ ва сатҳи салоҳияти омӯзгорон шарҳ дода шуд ва инчунин маводи методии дахлдор, ки барои тақвияти ҳамкориҳои педагогӣ бо хонандагон ва ташаккули муносибатҳои шарикӣ ва ҳамкорӣ бо аъзои оилаҳои онҳо заруранд, пешниҳод карда шуданд.

Яке аз чорабиниҳои муваффақи дар доираи озмоиш оид ба ҷорӣ намудани амсилаи таҳиякардаи мо гузаронидашуда, ки ҳангоми ташкили он муқаррароти асосии он амалӣ карда шуданд, ки дар доираи он озмоиши ташаккулебандаи "Дахҳои ҳуқуқ" гузаронида шуд, ки дар чорабиниҳои он, ба ғайр аз мактаббачагон ва омӯзгорон, волидони хонандагон, намоёндагони донишгоҳҳо ва мақомоти маорифи минтақа, сохторҳои ҳифзи ҳуқуқ иштирок карданд.

Кӯмаки калон барои омӯзгори тачрибаомӯз низоми меъёрҳои баҳодихӣ мебошад, ки ба арзёбии динамикаи ташаккули унсурҳои сохтори салоҳияти таҳқиқшаванда дар хонандагон бевосита ҳангоми амалӣ намудани фаъолияти амалӣ ва дар ҳолати зарурӣ ба речаи вақти воқеӣ имкон медиҳад.

Тамоми маълумот дар бораи рафти таҳқиқот, маълумот оид ба арзёбӣ ва мушоҳидаҳо, маълумот дар бораи мушкилоте, ки ташкилкунандагони марҳилаи озмоишӣ оид ба татбиқи амсилаи пешниҳодкардаи мо бо он рӯ ба рӯ шудаанд, аз ҷониби ҷомеаи омӯзгорон нашр ва дастрас карда шуданд, метавонанд дар низоми такмили ихтисос ҳамчун мавод барои ташаккули барномаи курсҳои дахлдор бомуваффақият истифода шаванд ва инчунин барои омӯзгорон-таҷрибаомӯзон, дар речаи ҳаррӯза, ки вазифаҳои ташаккули салоҳияти шаҳрвандӣ-ҳуқуқиро дар хонандагон ҳал мекунанд, муфид хоҳанд буд.

Эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқоти диссертатсионӣ. Эътимоднокӣ ва асоснокии натиҷаҳои таҳқиқоти диссертатсионӣ бо муайян кардани усулҳои илмӣ ва эътибори муқаррароти назариявии ибтидоӣ, ки дар асоси онҳо фарзияи таҳқиқот таҳия шудааст, ҳадаф ва вазифаҳои он муайян карда шудаанд; омӯзиши дақиқи вазъи корҳо дар муассисаҳои таълимии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи фаъолияти амалӣ оид ба ташаккули салоҳияти шаҳрвандӣ-ҳуқуқии мактаббачагон, муносибати он бо муқаррароти назарияи муосири педагогӣ; бо истифодаи усулҳои мубрами чамъоварӣ, таҳлил, чамъбаст ва тафсири маълумоти гирифташуда дар чараени озмоиш; бо риояи дақиқи ҳамаи

нишондиҳандаҳои додашуда дар ҳар як марҳилаи фаъолияти озмоишӣ, таъмин карда шудааст.

Мутобиқати диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ. Мавзӯ ва мундариҷаи диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ 13.00.02 - Назария ва методикаи таълим ва тарбия (13.00.02.05 - Назария ва методикаи таълими фанҳои ҷамъиятӣ (таҳсилоти миёнаи умумӣ, таърих)), аз он ҷумла, ба банди 1- назария ва методикаи таълими фанҳои ҷамъиятӣ ва банди 2 - назария ва методикаи тарбияи хонандагон дар раванди таълими фанҳои ҷамъиятӣ мувофиқат мекунад.

Саҳми шахсии доктараб дар таҳқиқот дар таҳлили ҳамаҷонибаи мушкилот; дар омезиши дурусти таҳқиқоти назариявӣ ва озмоишӣ, таҳлили микдорӣ ва сифатии мавод ва натиҷаҳои дар ҷараёни корҳои озмоишӣ ба даст овардашуда; дар истифодаи маҷмӯи усулҳои марбут ба мавзӯ, ҳадаф ва вазифаҳои таҳқиқот; дар ташкил ва гузаронидани таҳқиқоти озмоишӣ, тасдиқи амалии муқаррароти қори илмӣ дар ҷараёни озмоиш, таҳлили натиҷаҳо ва қорқарди маълумот, таҳия ва нашри мақолаҳои илмӣ, иштирок дар ҷорабиниҳои илмӣ, ҷамъбасти натиҷаҳои бадастомада ва таҳияи таҳқиқоти диссертатсионӣ зоҳир мешавад.

Тасвиб ва татбиқи натиҷаҳои диссертатсия. Амсилаи педагогии муаллифӣ, ки дар доираи татбиқи қисми таҷрибавӣ-озмоишии таҳқиқоти диссертатсионӣ таҳия шудааст, дар амал дар гурӯҳҳои озмоишии хонандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии №№38, 51 шаҳри Душанбе ва №№7, 17 шаҳри Қӯлоб дар ҷараёни дарсҳо аз фанҳои ҷамъиятӣ амалӣ карда шудааст, инчунин гурӯҳҳои назоратии мактаббачагон, ки аз рӯи хусусиятҳои ибтидоии худ ҳамзамон бевосита дар муассисаҳои таҳсилоти умумии дар боло зикршуда гузаронида шуданд, ташкил карда шуданд.

Натиҷаҳои дар ҷараёни таҳқиқот ба даст овардашуда борҳо дар шакли ҳисобот пешниҳод карда шудаанд ва дар ҷаласаҳои шӯрои олимон ва семинарҳои илмӣ-методии кафедраи методикаи таълими фанҳои ҷамъиятӣ ва кафедраи умумидонишгоҳии педагогикаи Донишгоҳи давлатии Қӯлоб ба номи А. Рӯдакӣ, инчунин дар ҷараёни иштироки шахсии муаллиф дар ҷорабиниҳои илмӣ амалии донишгоҳи номбурда, аз ҷумла дар конфронсҳои ҷумҳуриявӣ ва

донишгоҳӣ ва мизҳои мудаввар муаррифӣ ва тасвиб шуда, дар чорабиниҳои иттиҳодияҳои методии омӯзгорони фанҳои ҷамъиятии муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии шаҳрҳои Душанбе ва Кӯлоб мунтазам таҳлилу баррасӣ шудаанд.

Интишорот дар мавзӯи диссертатсия. Натиҷаҳои асосии таҳқиқот дар шакли 11 мақолаи илмӣ нашр гардида, 4-тои он дар нашриҳои илмии тақризшаванди феҳристи тавсиянамудаи ҚОА назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва 4 номгӯии онҳо дар маҷмӯаҳои маводи конфронсҳои илмӣ нашр шудаанд.

Сохтор ва ҳаҷми диссертатсия. Таҳқиқоти диссертатсионӣ аз муқаддима, ду боб, хулоса, рӯйхати адабиети истифодашуда, ки 249 номгӯиро дар бар мегирад иборат аст. Ҳаҷми диссертатсия 209 саҳифаи чопи компютериро ташкил медиҳад.

ҚИСМАТҲОИ АСОСИИ ДИССЕРТАТСИЯ

Дар муқаддима назари муаллиф вобаста ба сабабҳои оварда шудааст, ки мубрамии мавзӯро нишон дода, онро ба сатҳи мушкilotи мубрам мебаранд; объект, мавзӯ (предмет) ва вазифаҳо, ҳадафи таҳқиқот муайян карда шудаанд, фарзия таҳия шудааст, асоснокии назариявии интиҳоби усулҳои таҳқиқот дода шудааст, тасаввуроти муаллиф оид ба муқаррароте, ки наwgонии илмии кор, аҳамияти назариявӣ ва бечунучарои амалии онро муайян мекунанд, пешниҳод карда шудааст. Инчунин дар муқаддима нуктаҳои асосии барои ҳимоя пешниҳодшуда манзур шудаанд.

Дар боби аввал – “Асосҳои назариявии ташаккули салоҳиятҳои шаҳрвандӣ-ҳуқуқии хонандагон” - тавзеҳот ва шарҳи муфассал дар бораи дастгоҳи истилоҳотие, ки дар кор истифода мешаванд, дар навбати аввал, истилоҳот ва мафҳумҳои, ки нақши калидиро иҷро мекунанд, муайян карда шудааст; муносибати концептуалӣ ба интиҳоби восита ва абзорҳо, принципҳо ва усулҳои барои ҷамъоварӣ ва арзёбии маълумоти гирифташуда истифодашуда тавсиф карда шудааст; амсилаи сохторӣ - функционалии муаллифии ташаккули салоҳияти шаҳрвандӣ-ҳуқуқӣ дар хонандагон дар рафти азхудкунии силсилаи фанҳои ҷамъиятӣ пешниҳод карда шудааст.

Салоҳияти шахрвандӣ-ҳуқуқӣ дар ин кор ҳамчун сифати ҳамгиройии шахс, ки қобилияти шахсро барои муттаҳид кардани хосиятҳо ва хусусиятҳои гуногуни инфиродӣ ба як воҳиди ягона пешбинӣ мекунад, баррасӣ карда мешавад. Талаботи ин салоҳият дар марҳилаи муосири рушди ҷомеа аз ҷониби муаллиф бо дигаргуниҳои глобалӣ дар сохти ҷаҳонӣ, дигаргуниҳо ва ислоҳоте, ки аз ҷониби роҳбарияти Ҷумҳурии Тоҷикистон гузаронида мешаванд, алоқаманд аст ва мушкилоте, ки ҳангоми кӯшиши таъсири педагогӣ ба раванди ташаккули унсурҳои калидии салоҳияти шахрвандӣ-ҳуқуқӣ дар ҷараёни омӯзиши як қатор фанҳо дар муассисаи таҳсилоти умумӣ, бо салоҳияти нокифояи омӯзгорони фанҳои ҷамъиятӣ дар самти таъсир ба раванди ташаккули унсурҳо ва салоҳиятҳо муайян карда мешаванд, аз нуқтаи назари ташаккули салоҳияти шахрвандӣ-ҳуқуқии хонандагон ва муҳимтар аз ҳама, бо ҳавасмандии нокифояи шахсӣ барои таҷдиди раванди таълим бо мақсади ташаккули сифатҳои шахрвандӣ ва шуури ҳуқуқӣ дар хонандагон ба миён меоянд. Қисме аз омӯзгорон, ки дар ин робита мавқеи ғайолтар ва огоҳона доранд, барои оғози кор дар бораи усулҳои зарурӣ ва шароитҳои педагогӣ тасаввуроти кофӣ надоранд.

Амсилае, ки мо пешниҳод ва дар марҳилаи ташаккулдиҳандаи озмоиш амалӣ кардем, маҳз барои нишон додани имконияти бомуваффақият ба роҳ мондани раванди таълиму тарбия бо мақсади таъсир расонидан ба шахсияти хонанда, тарбияи шахрванди ғайол, ки ба ҷанбаҳои ҳуқуқии муносибатҳо дар ҷомеа ва ба иштирок дар дигаргуниҳое, ки ба беҳтар намудани зиндагии ҳамватанон нигаронида шудаанд.

Омӯзиши адабиети дахлдор, аз ҷумла асарҳои устодони педагогика, психология, фалсафа ва илмҳои марбут ба он андеша оварда мерасонад, ки қариб ҳамаи муҳаққиқон аҳамияти ташаккули хислатҳои шахрвандии шахсиятро дар насли наврас, ки барои пешрафти минбаъдаи ҷомеа заруранд, эътироф кардаанд. Новобаста аз сохти ҷамъиятӣ, ҳар як давлат манфиатдор аст, ки аъзои ҳамаҷониба рушдефта ва бомаърифати ҷомеа, ватандӯстони Ватани худро, ки волоияти қонунро эътироф кунанд, арзишҳои маънавию ахлоқии фарҳангиро (ҳам миллӣ ва ҳам умумибашарӣ) ҳам аз ҷиҳати касбӣ ва ҳам

иҷтимоӣ, ки ба иштироки пурра ва ғаёл дар ғаёлияти сиёсӣ, иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ асос ёфтаанд, эҳтиром кунанд, ба осонӣ мутобиқ шаванд.

Зарурати афзалияти тарбияи сифатҳои шаҳрвандӣ дар хонандагон дар ҳуҷҷатҳои меъёрий ва пеш аз ҳама дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон — "Дар бораи маориф", ки дар назди муассисаҳои таълимӣ вазифаи ташаккули шахсияти дорои ҳисси масъулияти баланди шаҳрвандӣ, ки дорои неруи иштироки ғаёл дар ҳаёти ҷамъиятию сиёсӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии кишвар дар ҷараёни таълим ва тавассути ҷалб ба ғаёлияти созмону иттиҳодияҳои самти сиёсӣ, ватандӯстӣ, шаҳрвандӣ-ҳуқуқӣ ва экологӣ мегузорад. Дар ҳамин қонун масъулияти волидон ҷиҳати дар фарзандон тарбия намудани эҳтиром ба анъанаҳои мардумӣ, фарҳанг, рамзҳои давлатӣ, инчунин эҳсоси муҳаббат ба Ватан муқаррар карда шудааст.

Дар қисми муқаддимавии таҳқиқот ба таҳлили унсурҳои муҳими сохтори салоҳияти шаҳрвандӣ-ҳуқуқӣ (салоҳиятҳои асосӣ, сифатҳои хусусият ва ғайра) ҷойгоҳи назаррас дода шуда, мазмуни онҳо ошкор карда шудааст: салоҳияти сиёсӣ ҳамчун мавҷудияти миқдори муайяни иттилоот дар бораи ҳаёти сиёсии давлатҳо, қобилияти фаҳмидани самтҳои асосии афкори сиёсӣ ва дарки аҳамияти ин ё он рӯйдодҳои сиёсӣ, огоҳӣ дар бораи хусусиятҳои сиёсати маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон, ҳадафи иштироки ғаёлона дар ғаёлияти ташкилоту иттиҳодияҳои сиёсӣ муайян карда шудааст; салоҳияти ҳуқуқӣ тавассути мавҷудияти заминаи муайяни донишҳои ҳуқуқӣ ва дархост барои гирифтани маълумоти ҳуқуқӣ, аз ҷумла вобаста ба татбиқи ҳуқуқи таълимӣ, инчунин тавассути хоҳиши ташкили ғаёлияти ҳаётии худ дар доираи соҳаи ҳуқуқӣ ошкор карда мешавад; салоҳияти ватандӯстӣ тавассути доштани миқдори кофии дониш дар бораи таърих, анъанаҳо, хусусиятҳои фарҳангии миллати худ ва дигар халқҳои дар қаламрави Ҷумҳурии Тоҷикистон зиндагикунанда, дарки ҳисси муҳаббат ба Ватан ва омодагӣ ба ҳифзи манфиатҳои он ҳамчун арзиши бечунучаро зоҳир мегардад.

Муваффақияти ғаёлияти педагогӣ, ки бо мақсади риояи нишондиҳандаҳои амсилаи пешниҳодшудаи ташаккули салоҳияти шаҳрвандӣ-ҳуқуқӣ дар хонандагон тағйир дода шудааст, аз рӯи мавҷудияти

нишондиҳандаҳои муайян (хусусиятҳо), ки ба меъёрҳои пешакӣ интиҳобшуда дахл доранд, арзёбӣ карда шуд:

- ҳавасмандгардонӣ, ки тавассути тавачҷӯҳи ғаёлонаи хонандагон ба васеъ намудани ҷаҳонбинӣ дар соҳаи масъалаҳои ҳуқуқӣ, муоширати байнифарҳангӣ, сиесати байналмилалӣ ва дохилӣ зоҳир мегардад; тавассути омодагии хонандаи синфҳои болоӣ барои иштирок дар кори мақомоти худидоракунии мактабӣ ва дигар созмонҳои ҷавонони самти сиесӣ, шаҳрвандӣ, ватандӯстӣ, экологӣ ва ғайра; тавассути зарурати таъсир расонидан ба амалҳои атрофиен тавассути изҳори мулоҳизоти арзёбӣ нисбат ба амалҳои ҳамсолон аз нуқтаи назари мутобиқати онҳо ба меъёрҳои ҳуқуқӣ; тавассути дарки афзалияти манфиатҳои Ватан аз манфиатҳои шахсӣ, инчунин зухуроти муносибати таҳаммулпазирӣ ба намояндагони фарҳангҳои дигар;

- маърифатӣ, ки ҳамчун вазифа аз ҳаҷм ва амиқии дониш дар масъалаҳои сиесат, ҳамкории ҳуқуқии шаҳрвандони давлати демократӣ, аз ҷумла дар соҳаи ҳуқуқ ба таҳсилот, дар масъалаҳои марбут ба ташаккули ватандӯстӣ, таҳаммулпазирӣ, шаклҳои гуногуни ҳамкории самарабахши намояндагони халқҳои гуногун, халқиятҳо ва фарҳангҳои миллӣ муайян карда мешавад;

- эҳсосӣ-арзишӣ, ки тавассути нишон додани муносибати эҳсосӣ ба арзишҳои маънавии умумиинсонӣ ва миллӣ, ба волоияти қонун дар муносибатҳои ҷамъиятӣ ва байналмилалӣ, ба озодиҳои сиесӣ, ба ҳуқуқ ва ўҳдадорӣҳои шаҳрвандӣ, новобаста аз он ки дар кадом кишвари ҷаҳон зиндагӣ мекунад, ба кадом фарҳанг тааллуқ дорад;

- рафторӣ-ғаёлиятӣ, ки ба нишондиҳандаҳои ташаккулебии он мо рафтореро, ки ба меъёрҳои ҳуқуқию иҷтимоии дар ҷомеа қабулшуда, аз ҷумла дар самти афзалияти муқаррарот оид ба зухуроти ватандӯстӣ ва худшиносии ҳуқуқӣ, инчунин омодагӣ ба ғаёлияти мустақили ғаёли самти шаҳрвандӣ, аз ҷумла дар ҳайати иттиҳодияҳо ва ташкилотҳои ҷамъиятию сиесӣ, ки масъалаҳои аз нуқтаи назари ҷомеа муҳимро ҳал мекунанд, дохил мекунем.

Назари муосир ба вазифаҳои таълим дар ҷаҳони босуръат тағйиребанда аз он иборат аст, ки муассисаи таълимӣ бояд хатмкунандаро на он қадар бо донишҳои фаровони фанҳои омӯхташуда таъмин намояд, балки ба ӯ малакаҳои устувори мустақилона кор кардан бо иттилоотро аз ҷустуҷӯ ва тасдиқи

манбаъҳо то қобилияти таҳлил, ҷамъбаст ва дар амал татбиқ кардани он омӯзонад. Аз ин рӯ, имрӯз равиши лоиҳавӣ дар самти таҳсилот калидӣ ба ҳисоб меравад, ки афзалияти фаъолияти лоиҳавиро ҳангоми ворид кардани он ба раванди омӯзиши фанҳои ҷамъиятӣ муайян мекунад, зеро хонандагон малакаҳои мустақилона муайян кардани мушкилот, ҷустуҷӯи роҳҳои ҳалли онро (аз ҷумла тавассути ҷустуҷӯи маълумоти иловагӣ), эҷоди муоширати истеҳсолӣ, таҳия ва ҳимояи нуқтаи назари худ, арзёбии натиҷаи бадастомада ва ғ. ба даст меоранд.

Амсилаи сохторӣ-вазифавии ташаккули салоҳияти шахрвандӣ-ҳуқуқӣ дар хонандагон ҳангоми омӯзиши фанҳои ҷамъиятӣ дар шароити фазои таҳсилоти миёнаи умумӣ аз якчанд бахш иборат аст: мақсаднокӣ, ки дар он ҳадафҳо ва вазифаҳои асосӣ пешниҳод карда мешаванд; методологӣ, ки дар он истифодаи усулҳои мушаххаси ташаккули салоҳияти шахрвандӣ-ҳуқуқӣ дар хонандагон асоснок карда шудааст; муҳтавоӣ, ки шаклҳои афзалиятноки кор оид ба ташаккули салоҳияти дилхоҳро бо назардошти афзалиятҳои маводи таълимии фанҳои ҷамъиятӣ тавсиф мекунад; технологӣ, ки дар он чорабиниҳо ва шаклҳои корҳои тарбиявӣ пешниҳод карда мешаванд; арзёбии самарабахш, ки ба баҳодихии маълумоти ҷамъбасти дар ҷараени таҳқиқот бадастовардашуда оид ба мутобиқат ба меъёрҳо ва нишондиҳандаҳои қабулшуда бо мақсади муайян кардани сатҳи ташаккули салоҳияти шахрвандӣ-ҳуқуқӣ дар мактаббачагон бахшида шудааст.

Вазифаи ба даст овардани натиҷаҳои ҳадди аксар бозғаймод дар самти ба даст овардани таъсир аз ҷорӣ намудани амсилаи пешниҳодшуда дар мадди аввал меистад, зеро мо мақсад гузоштаем, ки шаклҳои кори муассисаи таълимӣ оид ба ташаккули салоҳияти шахрвандӣ-ҳуқуқии мактаббачагон дар раванди азхудкунии фанҳои таълимии равияи иҷтимоӣ-гуманитарӣ дар шароити фазои таълимии мактаби миёна ба таври сифатӣ тағйир дода шаванд.

Ба эҷоди амсилаи педагогӣ ҳамчун шакли таҳқиқоти илмӣ педагогӣ оғоз карда, мо аз он бар омадем, ки амсилаи коркардкардаи мо бояд сохтори объекти педагогии таҳқиқшавандаро пурра инъикос намуда, ба ҳалли масъалаҳои мусоидсозии таълими муосир тавассути азнавташкилдихӣ ва мусоидсозии

фаъолияти педагогӣ мусоидат намояд. Мо сохтори онро муфассалтар тавсиф мекунем:

Бахши мақсаднокӣ: ташаккули салоҳияти шахрвандӣ-ҳуқуқии хонандагон ҳангоми азхудкунии бахши фанҳои ҷамъиятӣ.

Вазифаҳои асосӣ:

1) Тақвияти ҳавасмандгардонии хонандагон тавассути ташаккул ва дарки возеҳи зарурати ба даст овардани донишҳои нав дар соҳаи ҳуқуқ, баланд бардоштани фарҳанги ҳуқуқӣ ва ташаккули шуури ҳуқуқӣ, ба даст овардани таҷриба ва ташаккули малакаҳои муносибатҳои ҳуқуқии шахрвандӣ дар асоси он;

2) Интиҳоб ва татбиқи усулҳои муосири сабти сатҳи салоҳияти ҳуқуқии шахрвандӣ дар мактаббачагон.

3) Таъсиси китобхонаи маводҳои илмӣ-методӣ, ки барои баланд бардоштани салоҳияти омӯзгорон зарурӣ, ки ба масъалаҳои ташаккули салоҳияти шахрвандӣ-ҳуқуқӣ дар хонандагон дар ҷараёни таълими фанҳои ҷамъиятӣ дар муассисаи таҳсилоти умумӣ машғуланд.

Бахши методологӣ:

Равишҳои асосӣ: лоиҳавӣ, салоҳиятнокӣ, ҳамгиройӣ, низомӣ-фаъолиятӣ.

Принсипҳои пешбар: гуманизм, фарҳангсозӣ, якпорчагӣ ва систематикӣ, тамаркуз ба арзишҳо ва муносибатҳои арзишӣ, ҳамгиройии равандҳои фаъолияти таълимӣ ва беруназсинфӣ, фаъолият, шуур ва мустақилият.

Бахши муҳтавоӣ:

- сабти сатҳи ташаккули салоҳияти шахрвандӣ-ҳуқуқӣ дар хонандагон дар марҳилаҳои муқарраркунанда ва назоратии таҳқиқот;

- ташкили фаъолияти оммавии гуногунҷабҳа, ки тавассути гузаронидани ҷорабиниҳои мухталиф мураккабият ва миқёси гуногундошта вобаста ба иттилоъ додани ҳамсолон ва ҷомеа дар бораи манфиатҳои зиндагӣ дар шароити давлати ҳуқуқбунёд, имкониятҳои иштирок дар фаъолияти самти шахрвандӣ, хусусиятҳои фарҳанги миллӣ, дурнамои ҳамкории байнимиллӣ ва ғайра амалӣ карда мешавад, ки дар ҷараёни он салоҳияти шахрвандӣ-ҳуқуқӣ дар хонандагон, аз ҷумла бо истифода аз захираи худидоракунии воқеии мактаб,

инчунин чалби мактаббачагон ба иштирок дар лоиҳаҳои шаклҳои гуногун ва самтҳои гуногун ташаккул меёбад;

- шомилшавии фаъл ба фаъолияти мақсаднок бо мақсади бунеди салоҳияти шаҳрвандӣ-ҳуқуқии хонандагон, ба ғайр аз мутахассисони муассисаҳои таълимӣ, захираи ҷомеаи волидайн, роҳбарони ҷомеаи шаҳрвандӣ, иттиҳодияҳо ва ташкилотҳои ҷамъиятӣ, иштирокчиени барномаи шарикӣ иҷтимоӣ;

- гузаронидани чорабиниҳои гуногун, ки ба баланд бардоштани салоҳияти омӯзгорони фанҳои ҷамъиятӣ дар самти ташаккули салоҳияти дилҳо дар хонандагон равона карда шудаанд.

Бахши технологӣ:

1. Усулҳо:

- таъсир ба ташаккули сифатҳои ҳамгиройии шахс тавассути ташкили ҳамкориҳои самарабахши педагогӣ, ки ҳам ба ҳамкориҳои байнишахсӣ ва ҳам гурӯҳӣ дар рафти ҳалли масъалаҳои таълимӣ асос ёфтааст;

- ташкили ҳамкориҳои педагогӣ бо мақсади ҷамъоварии таҷрибаи мутобиксозии бомуваффақияти ҷавонон дар муҳити иҷтимоӣ тавассути иштирок дар лоиҳаҳои иҷтимоӣ, иҷрои вазифаҳо, риояи огоҳонаи меъёрҳои умумиқабулшуда ва ғайра, ки хусусияти эҷодӣ дорад;

- таваҷҷӯҳ ба дастовард ва муваффақиятҳо дар фаъолияти самти шаҳрвандӣ, ҳавасмандгардонӣ ва танбеҳи оммавӣ, истифодаи усулҳои дигари ташаккули ангеаи устувор ба муносибати масъулиятнок ба ӯҳдадорҳои шаҳрвандӣ;

- ба даст овардани малакаи худбаҳодиҳии фаъолияти худ.

Шаклҳо:

- таҳия ва ҳимояи оммавии лоиҳаҳо, муаррифии оммавии натиҷаҳои таҳқиқоти илмӣ, ки аз ҷониби хонандагони мактаб гузаронида шудаанд, намоишгоҳҳо-фестивалҳо ва ярмаркаҳои ғояҳо, олимпиадаҳои фанӣ сатҳҳои гуногун, иштироки фаълоне дар фаъолияти ҷамъиятҳои илмӣ, семинарҳо ва конференсҳо оид ба масъалаҳои гуногуни мавзӯҳои иҷтимоӣ-илмӣ ва ғайра.

Воситаҳо:

- нашрияҳои чопӣ (китобҳои дарсӣ, маҷмӯаҳои илмӣ, дастурҳо, матнҳои адабӣ, дастурамалҳо, матбуоти даврӣ);
- аудиомавод (сабтҳои аудиоии суҳанронӣҳои шахсиятҳои таърихӣ ва намоёндагони фарҳанги миллӣ ва ҷаҳонӣ, фонограммаҳои мурӯфияҳои судӣ ва ғайра);
- маводи дидактикии айёни (тасвирҳо, фонограммаҳо, презентатсияҳо ва ғ.);
- маводҳои дидактикии мултимедиявӣ (филмҳои ҳуҷҷатӣ ва бадеӣ, видеоҳо, сабтҳои намоиши рӯйдодҳои муҳим ва ғайра)
- воситаҳои техникии таълим, пеш аз ҳама таҷҳизот (компютерҳо, тахтаҳои интерактивӣ, планшетҳо, проекторҳо), ки барои намоиши маводи дидактикӣ пешбинӣ шудаанд;
- ВАО-и маҷозии сатҳ ва самтҳои гуногун (порталҳои хабарӣ, шабакаҳо, рӯзнома ва маҷаллаҳо иттилоотӣ).

Баҳши натиҷавӣ-арзёбӣ:

Меъёрҳо: ҳавасмандсозӣ, маърифатӣ, фаъолиятӣ-рафторӣ, эҳсосӣ-арзишӣ.

Сатҳҳо: паст, миена, баланд.

Натиҷа: пешрафти возеҳ, вуҷъати мусбати сатҳи ташаккули ҳамаи ҷузъҳои салоҳияти шахрвандӣ-ҳуқуқӣ дар хонандагоне, ки дар озмоиш оид ба татбиқи амсилаи муаллифии ташаккули салоҳияти таҳқиқшаванда дар фазои таълимии муассисаи таҳсилоти миенаи умумӣ иштирок кардаанд.

Шароити педагогӣ: бунеди барномаи умумии таъсири педагогӣ дар рафти азхудкунии фанҳои ҷамъиятӣ дар ҷараени фаъолияти таълимӣ ва беруназсинфӣ; фарогирии ҳадди аксари хонандагон бо кор дар ҳайати худидоракунии мактаб; васеъ намудани шаклҳои ҳамкорӣ бо шарикони эҳтимолии муассисаи таълимӣ дар доираи шарикӣ иҷтимоӣ; ҷорӣ намудани амалияи лоиҳакашии иҷтимоӣ; баланд бардоштани сатҳи салоҳияти омӯзгорони фанҳои ҷамъиятӣ аз ҳисоби мусаллаҳ кардани онҳо бо методологияи дахлдори ташкили фаъолият оид ба ташаккули салоҳияти шахрвандӣ-ҳуқуқӣ дар хонандагон.

Дар боби дуюм – “Ташкил ва гузаронидани корҳои таҷрибавӣ оид ба ташаккули салоҳиятҳои ҳуқуқии шахрвандии хонандагон дар ҷараени таълими фанҳои ҷамъиятӣ” - маҷмӯи шароитҳои педагогӣ пешниҳод

шудааст, ки бо роҳи омӯзиши дақиқи адабиети илмӣ оид ба масъалаҳои ташаккули унсурҳои салоҳияти шахрвандӣ-ҳуқуқӣ дар хонандагон асоснок карда шудааст ва бо роҳи гузаронидани озмоиши педагогӣ санҷида шуда, барои азнавсозии куллии равишҳо ба кор оид ба ташаккули салоҳияти шахрвандӣ-ҳуқуқӣ дар хонандагон бо мақсади ба даст овардани натиҷаҳои назаррас заруранд. Шароитҳои муҳимтарини педагогӣ инҳоянд: ҷамоҳангсозӣ ва муттаҳидсозии ҳадафҳо ва вазифаҳое, ки омӯзгорон дар рафти фаъолияти таълимӣ ва беруназсинфӣ ҳал мекунанд; афзалият додани шарикӣ иҷтимоӣ; пайваст кардани қисми зиёди хонандагони синфҳои болоӣ дар иҷрои супоришҳо бо мақсади ҳалли вазифаҳои воқеӣ барои ҷомеаи мактаб муҳим, ки дар назди мақомоти худидоракунии мактаб бо роҳбарияти мактаб фаъолона ҳамкорӣ мекунанд; бедор кардани таваҷҷӯҳи наврасон ба фаъолият дар доираи тарҳрезии иҷтимоӣ; ташкили барномаи таълими муаллимон бо мақсади баланд бардоштани салоҳияти касбии онҳо дар ташаккули салоҳияти шахрвандӣ-ҳуқуқии хонандагон.

Озмоиши педагогӣ мақсади худро тасдиқи фарзияи таҳқиқот гузошт ва ҳалли пайдарпайи як қатор масъалаҳоро пешбинӣ кард:

- таҳияи озмоиш бо мақсади тасдиқи фарзия дар бораи имконияти ба даст овардани муваффақиятҳои назаррас дар фаъолият, ки ба ташаккули салоҳияти шахрвандӣ-ҳуқуқии хонандагон равона шудааст, тавассути ворид намудани ислоҳоти илмӣ-асоснок ба кори омӯзгорони фанҳои ҷамъиятӣ;

- муайян кардани меъёр ва нишондиҳандаҳои аз нуқтаи назари мавзӯи таҳқиқот муҳим, ки аз динамикаи сатҳи ташаккули салоҳияти шахрвандӣ-ҳуқуқӣ дар хонандагон шаҳодат медиҳанд;

- ҷорӣ намудани амсилаи муаллифӣ ташаккули салоҳияти шахрвандӣ-ҳуқуқӣ дар хонандагон ба раванди таълиму тарбияи муассисаи таълимӣ;

- тасдиқи эътимоднокии маълумоти ҷамъбасти, аз ҷумла тавассути истифодаи усулҳои оморӣ.

Таҳқиқот дар пойгоҳи муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии №№ 38, 51 шаҳри Душанбе, №№ 7 ва 17 шаҳри Кӯлоб гузаронида шуд.

Пеш аз озмоиш пурсиши васеи омӯзгорони мактабҳои муайяншуда бо мақсади гирифтани маълумоти боэътимод дар бораи он, ки онҳо то чӣ андоза ба

масъалаҳои ташаккули салоҳияти шахрвандӣ-ҳуқуқӣ дар мактаббачагон нигаронида шудаанд, сурат гирифт. Саволнома саволҳоеро дар бар мегирад, ки то чӣ андоза муаллимон аз сатҳи воқеии ташаккули салоҳиятҳои калидӣ ва сифатҳои шахсии хонандагоне, ки аз ҷиҳати ташаккули салоҳияти шахрвандӣ-ҳуқуқӣ муҳиманд, чӣ гуна онҳо ба зарурати тақвияти қор дар ин самт дахл доранд. Маълумоти бадастомада нишон доданд, ки ба ақидаи муаллимон ва мураббӣени онҳо истилоҳоти ба маҷмӯи донишҳои шахрвандӣ-ҳуқуқӣ дохилшударо мефаҳманд, зеро онҳо ҳам дар дарсҳои таърих ва ҷомеашиносӣ ва ҳам аз васоити ахбори омма маълумоти дахлдор мегиранд, аммо онҳо на ҳамеша дуруст шарҳ дода мешаванд ва ҳатто барои иштирок дар фаъолияти шахрвандӣ омода нестанд. Аксари пурсидашудагон ба ин ақида майл доштанд, ки хонандагони мактабҳо бештар инфантилизми ҳуқуқиро нишон медиҳанд, ки ин на ба талаботи ҷамъиятӣ ва на ба вазифаҳои тарбияи шахрванди фаъоли муассисаи таълимӣ огоҳона мувофиқат намекунад ва аз ин рӯ бояд кӯшишҳои иловагиро ба фаъолияти педагогӣ оид ба ташаккули салоҳияти шахрвандӣ-ҳуқуқӣ дар хонандагон равона кард.

Аллакай дар марҳилаи аввали таҳқиқот вобастагии сатҳи рушди салоҳиятҳо ва хусусиятҳои шахсии хонандагон аз нуқтаи назари мавзӯи таҳқиқоти диссертатсионӣ аз сатҳи ҳавасмандӣ ва салоҳияти муаллимони фанҳои ҷамъиятӣ аён гардид. Аз ин рӯ, яке аз самтҳои асосии фаъолияти ташкилкунандагони озмоиш қори мунтазам оид ба расонидани кӯмаки методӣ буд: гузаронидани силсилаи семинарҳои илмӣ-амалӣ, ки дар он, аз ҷумла, ҷараени озмоиши ташаккулебанда таҳлил карда шуд, вариантҳои усулҳои натиҷагирӣ пешниҳод карда шуданд, тавсияҳои амалӣ, мавод барои омӯзиши мустақилона дода шуданд.

Дар қисми аввал, ки ҳадафи он сабти сатҳи ташаккули салоҳияти ҳуқуқии шахрвандӣ дар хонандагон дар оғози озмоиш буд, нишондиҳандаҳои пасттарини сатҳи ташаккули салоҳияти дилхоҳ - миена ва аз миена пасттар дар аксарияти пурсидашудагон ошқор карда шуданд.

Аз рӯи натиҷаҳои таҳқиқоти ибтидоӣ, мо зарур донистем, ки ба барномаи марҳилаи ташаккулдиҳандаи озмоиш, аз ҷумла дар қисми як қатор усулҳои интихобшуда, ислоҳоти муайян ворид кунем.

Бо мақсади тасдиқи дурустии фарзияи таҳқиқот, як қатор усулҳои илмӣ истифода шуданд, ки дар маҷмӯъ истифода шуда, тасвири пурраи салоҳияти шаҳрвандӣ-ҳуқуқӣ дар мактаббачагонро дар марҳилаи ибтидоӣ тавсиф мекарданд. Ҳамчун абзорҳо усулҳои санчидашуда истифода шуданд: Санчиши Кеттелл 16РҒ, пурсишномаи "Ташҳиси рушди шахсии мактаббачагон" (П. В. Степанов, И. В. Кулешова, Д. В. Григорьев), "Пурсишномаи худмуносибат"-и В. В. Столин ва С. Пантилеев, методикаи РТС ва ғайра, ки барои истифодаи амалӣ дар кор бо хонандагони синфҳои шашум-ёздаҳум тавсия шудаанд.

Усулҳои ҷамъоварии босифати иттилоот, ки ҳадафи онҳо ба даст овардани тасаввурот дар бораи он аст, ки хонандагон аз истилоҳоти марбут ба масъалаҳои шаҳрвандӣ-ҳуқуқӣ то чӣ андоза огоҳона истифода мебаранд, то чӣ андоза онҳо равандҳои ин истилоҳҳоро амиқ дарк мекунанд, дар марҳилаи аввали таҳқиқот тасвири пурраи вазъиятро ба даст оварданд. Бо истифода аз усули таҳияи "қатори ассотсиатсионӣ", ташкилкунандагон ба мактаббачагон пешниҳод карданд, ки даҳ мафҳумро интихоб кунанд, ки истилоҳҳои "ахлоқ" ва "ҳуқуқ" - ро тавсиф мекунанд. Ин вазифаро ҳеҷ як хонанда иҷро карда натавонист, ҳадди аксар на бештар аз ҳашт нафар - қариб ёздаҳ фоизи иштирокчиени ГО ва шонздаҳ фоизи ГН пешниҳод карданд. Ҳадди аққал як ё ду ассотсиатсияро тавонистанд тақрибан нисфи иштирокчиени ГО ва каме бештар аз сӣ фоизи иштирокчиени ГН интихоб кунанд.

Ҷолиби диққат аст, ки бо мафҳуми "ҳуқуқ" дар хонандагон истилоҳҳое, ки ба маҷмӯи қонунҳо (аз ҷумла Ҷумҳурии Тоҷикистон), ҳуқуқшиносӣ, адолат, низоми татбиқи ҳуқуқ ва ҷазо алоқаманданд, алоқаманд мебошанд. Ахлоқ бо истилоҳоте, ки ба ахлоқ, маънавият, ватандӯстӣ, дигар сифатҳои мусбати шахс алоқаманд аст, алоқаманд аст. Дар маҷмӯъ, муносибати мусбати ҷавонон ба риояи меъёрҳои ахлоқӣ ва ҳуқуқ, дарки бартарии қонун дар ҷомеаи муосир, муносибати манфӣ ба зухуроти ғайриқонунӣ ба қайд гирифта шудааст.

Аммо, дар маҷмӯъ, таҳлили маълумоти бадастомада асос медиҳад, ки дар бораи нокомии мавҷуда дар муҳити ҷавонон, ташаккул наёфтани донишҳои ҳуқуқӣ, инчунин дарки зарурати ҷавобгарии ҳуқуқӣ барои амалҳои худ ва ҳатто (дар ҳолатҳои нодир) дар бораи зухуроти муносибати манфӣ ба меъёрҳои ҳуқуқ суҳан ронем.

Нишондиҳандаҳои миқдории ин марҳилаи озмоиш тахминро дар бораи сатҳи хеле пасти (миена ва камтар аз миенаи миқеси қабулшуда) ташаккули салоҳияти ҳукукии шахрвандӣ дар ҳаштод фоизи иштирокчиени ҳарду гурӯҳ тасдиқ мекунанд (Ҷадвали 1).

Ҷадвали 1. Таркиби сифатии иштирокчиени озмоиш, ки дар оғози омӯзиш сабт шудааст (%)

Гуруҳ	Хонандагон дар гуруҳҳо	Нишондиҳандаҳои мавҷудияти унсурҳои барои ташаккули салоҳияти ҳукукии шахрвандӣ муҳим		
		Паст	миёна	баланд
Озмоишӣ	56	60	21	19
Назоратӣ	56	58	22	20

Дар озмоиши ташаккулдиҳанда 112 нафар хонандагони синфҳои нӯҳум-ёздаҳуми муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии озмоишӣ иштирок карданд. Дар марҳилаи ибтидоӣ ба раванди таълимии гурӯҳи озмоишӣ амсилаи муаллифӣ ташаккули салоҳияти шахрвандӣ-ҳукукӣ дар мактаббачагон дар шароити муассисаи таълимӣ қорӣ карда шуд, татбиқи шароитҳои педагогӣ оғоз ёфт, ки ба андешаи мо, барои ташаккули ин салоҳият, бақайдгирӣ, ҷамъбаст ва таҳлили натиҷаҳо дар ҳар як марҳилаи фосилавӣ калидӣ мебошанд.

Барномаи озмоиш дар раванди корҳои таълимӣ ва берун аз дарсӣ оид ба азҳудкунии фанҳои бахши ҷамъиятӣ марҳила ба марҳила амалӣ карда шуд, ки яке аз шароитҳои асосии педагогӣ буд. Дар раванди омодакунӣ ва татбиқи як қатор лоиҳаҳои самти иҷтимоӣ ва фарҳангӣ (фестивали "Марворидҳои эҷодиёти халқӣ", "Ҳамроҳ оилаи дӯст" ва ғайра), ҳавасмандии хонандагон барои иштирок дар чунин намуди фаъолияти шахрвандӣ, ба даст овардани донишҳои иловагӣ дар бораи хусусиятҳои муносибатҳои ҷамъиятӣ дар давлати бисерфарҳанг, ба хусусиятҳои фарҳанги миллии ва ғайра таъкид дода шуд, ки нишондиҳандаи ташаккули меъёри ҳавасмандкуниро баланд бардошт.

Бахши дигари чорабиниҳои аз ҷониби хонандагон татбиқшуда, ба монанди силсилаи презентатсияҳои —**Ришҳои миллии: таърих ва замони муосир**— дар дарсҳои ҷомеашиносӣ, дар дарсҳои таърих Ҳафтаи шӯҳрати халқӣ —**Мубодии Ҷумҳурии Тоҷикистон**—, намоишгоҳи плакатҳои —**Халқҳои ҷунон - шарикони баробар**— ва ғайра ба афзоиши сатҳи меъёри маърифатӣ мусоидат карданд.

жузъи эъсосъ-арзишии салоъияти шаървандъ-хукукъ дар чараени муъокимаи бархърдҳои таърихъ, ки одатан дар шакли интерактивъ (бозиҳои нақшъ, муруфияҳо), муошират бо иштирокчиени рӯйдодҳои таърихъ (вохӯриҳо, соатҳои синфъ), баъсҳои панелъ ва мубоъисаҳо ташкил карда шуданд, ташаккул ефт, ки дар чараени онҳо на танҳо дониши амики мавзӯ, балки малакаи марбут ба таъия ва ҳимояи нуқтаи назари худро дар бораи ҳолатҳои душвор, ҳаёти сиёсии муосир (Озодъ дар кучо хотима меебад?, Къ ва чаро таърихро таъйир медиҳад? ва ғайра) нишон додан лозим буд. Давраи соатҳои синфъ ба муъокимаи эъсосот ҳамчун шаҳодати индикативии мавҷудияти арзишҳои маънавии ташаккулефтаи инсон баҳшида шуда буд.

жузъи рафторъ-фаъолиятъ аз ҳисоби дохил кардани ҳадди аксари хонандагон ба кори мақомоти худидоракунии мактаб, ба чорабиниҳое, ки дар доираи рушди минбаъдаи шарикӣ иҷтимоъ ташкил карда шудаанд, ба раванди ҳалли мушкилоти ҷомеаи маҳаллъ бо истифода аз усулҳои тарроҳии иҷтимоъ ташаккул ефтааст. Дар байни хонандагон баҳси "Хукук санъати некъ ва адолат аст", силсилаи сӯҳбатҳо дар бораи марҳилаҳои ташаккули давлатдоръ дар байни халқҳое, ки дар қаламрави Тоҷикистони муосир зиндагъ мекунанд, фестивали либоси миллъ ва ғайра таваҷҷӯҳи зиёд ба бор овард.

Дар чараени озмоиши назоратъ бо мақсади гирифтани маълумот дар бораи таъйирот дар сатҳи ташаккули салоъияти шаървандъ-хукукъ дар хонандагон дар асоси таҳқиқи нишондиҳандаҳои марбут ба меъёрҳои дар ин кор қабулшуда, санҷиши ниҳой гузаронида шуд:

- ангезае, ки дар талош барои равияи фаъоли шаървандъ дар асоси вижагиҳои хоси хусусияти маънавъ-ахлоқъ зоҳир мешавад;

маърифатъ, ки барои он мавҷудияти бағочи ташаккулефтаи дониш аз соҳаи хукук, сохти давлатъ, робита бо ҷомеа, таҳаммулпазиръ ва муоширати байнифарҳангъ, инчунин дар бораи ғояҳои асосии гуманизм, ватандӯстъ, некӯаҳволии ҷамъиятъ ва ғайра хос аст;

- фаъолиятъ-рафторъ, ки ба эҳтиёҷот ва қобилияти фаъолони фаъолият кардан дар соҳаи хукукъ на танҳо аз ҳисоби сохтани ҳатти рафтори шаървандъ-

ҳуқуқӣ, балки аз ҳисоби истифодаи малака (таҷриба)-и ҳалли низоъҳо ва муқовимат ба зухуроти ғайриқонунӣ дар муҳити ҷавонон асос ёфтааст;

- эҳсосӣ-арзишӣ, ки зухуроти онҳо тавассути арзёбии қобилияти фикр кардан ва амал кардани хонанда, дар асоси арзишҳои маънавӣ ва ахлоқии дар ҷомеа қабулшуда, нигоҳ доштани ўҳдадорӣҳо ба меъёрҳои ҳуқуқӣ пайгирӣ карда мешаванд.

Ҷадвали 2. Натиҷаҳои буриши ниҳонии назоратӣ аз рӯи меъёрҳои ташаккули салоҳияти шахрвандӣ-ҳуқуқӣ дар хонандагон

Меъёрҳо	Баланд				Миёна				Паст			
	ГО		ГН		ГО		ГН		ГО		ГН	
	нафар	%	нафар	%	нафар	%	нафар	%	нафар	%	нафар	%
Ҳавасмандӣ	23	41	15	27	27	48	30	53	6	11	11	20
Маърифатӣ	24	43	16	29	23	41	27	48	9	16	13	23
Фаъолияти- рафторӣ	21	37	17	30	29	52	28	50	6	11	11	20
Эҳсосӣ-арзишӣ	20	36	16	29	28	50	26	46	8	14	14	25

Маълум аст, ки дар натиҷаи ҷорӣ намудани амсилаи муаллифӣ ташаккули салоҳияти шахрвандӣ-ҳуқуқӣ ба раванди таълиму тарбия иштирокчиени ГО нисбат ба иштирокчиени ГН натиҷаҳои назаррас нишон доданд.

Ҷадвали 3. Нишондиҳандаҳои сатҳи ташаккули салоҳияти шахрвандӣ-ҳуқуқӣ дар марҳилаҳои ибтидоӣ ва ниҳонии озмоиш

Дараҷа	Паст				Миёна				Баланд			
Гуруҳ	Марҳилаи муқаррарку- -нанда		Марҳалаи ҷамъбасти		Марҳилаи муқаррарку- -нанда		Марҳалаи ҷамъбасти		Марҳилаи муқаррарку- -нанда		Марҳалаи ҷамъбасти	
	нафар	%	Нафар	%	нафар	%	нафар	%	нафар	%	нафар	%
Озмоишӣ	41	73	6	11	15	27	28	50	0	0	22	39
Назоратӣ	36	64	12	21	20	36	28	50	0	0	16	29

Таҳлили натиҷаҳои кори анҷомдодашуда тамоми асосҳоро фароҳам меорад, ки методикаи дар ҷараёни озмоиш санҷидашуда муваффақиятро дар кор оид ба ташаккули салоҳияти шахрвандӣ-ҳуқуқӣ дар мактаббачагон кафолат медиҳад, ба шарте ки тамоми ҷораҳо оид ба баланд бардоштани самаранокии фаъолияти педагогӣ, яъне шароитҳои педагогӣ тавсифкардаи мо амалӣ карда шаванд.

ХУЛОСА

Тағйироти дар марҳилаи ташаккулдиҳандаи озмоиш дар сатҳи ташаккули салоҳияти шахрвандӣ ҳуқуқӣ дар мактаббачагон ошкоршуда имкон медиҳад, ки хулосаҳои зеринро барорем:

1. Омӯзиши манбаъҳое, ки ба андозае ба омӯзиши масъалаҳои ташаккули сифатҳои шахрвандӣ дар насли наврас дар раванди таълим ва тарбия бахшида шудаанд, ба тафсири муаллифии мафҳуми «салоҳияти шахрвандӣ ҳуқуқӣ» ҳамчун хосияти ҳамгиройии фард асос ефтааст, ки ба он имкон медиҳад, ки тавассути муттаҳид кардани хосиятҳои дахлдори шахс ба фаъолияти самти шахрвандӣ фаъолона ҷалб карда шавад ва вазифаҳои шахрвандии худро бошуурона иҷро кунад [1-М], [2-М].

2. Дар таҳқиқот ҷузъҳои сохтории салоҳияти шахрвандӣ ҳуқуқӣ ошкор карда шуданд ва меъёрҳои асосии ташаккули он (ҳавасмандӣ, маърифатӣ, фаъолиятӣ-рафторӣ, эҳсосӣ-арзишӣ) муайян карда шуданд, ки ба ҳар кадоми онҳо як қатор нишондиҳандаҳои тавсифшуда мувофиқат мекунад. Таҳлили натиҷаҳои кори озмоишӣ, ки нисбат ба ин нишондиҳандаҳо ба даст оварда шудаанд, имкон дод, ки динамикаи мусбати сатҳи ташаккули салоҳияти шахрвандӣ-ҳуқуқӣ дар иштирокчиени гурӯҳи озмоишӣ ба қайд гирифта шавад [3-М], [4-М].

3. Амсилаи сохторӣ ва моҳиятии ташаккули салоҳияти шахрвандӣ ва ҳуқуқии хонандагон дар раванди омӯзиши илмҳои ҷамъиятшиносӣ таҳия ва амалӣ карда шуд, ки дар такмили раванди таълим қадами муҳим аст. Ин модел якчанд блокҳои асосиро (мақсаднокӣ, методологӣ, муҳтавоӣ, технологӣ ва натиҷавӣ-арзёбӣ) дар бар мегирад, ки ҳар кадоми онҳо вазифаҳои худро иҷро мекунад ва дар ноил шудан ба ҳадафҳои гузошташуда нақши муҳим доранд. Ҳамин тариқ, ин амсилаи сохторӣ ва моддӣ муносибати ҳамаҷонибаи ташаккули салоҳияти шахрвандӣ ва ҳуқуқиро таъмин менамояд, ки ба ҳамгиройии амиқи донишҳои ҳуқуқӣ ба раванди таълим ва омода намудани хонандагон ба иштироки фаъолона дар ҳаёти ҷомеа мусоидат мекунад [1-М], [4-М].

4. Маълумоте, ки дар ҷараени озмоиши ташаккулдиҳанда ба даст оварда шудааст, дурустии фарзияи таҳиякардаи моро боварибахш исбот мекунад, ки ғангоми риояи мунтазами шароитҳои пешниҳодшудаи педагогӣ, яъне: банақшагирии ҳамаҷонибаи корҳои таълимӣ ва беруназсинфӣ бо мақсади ташаккули сифатҳои шахсият ва салоҳиятҳои калидӣ, ки аз нуқтаи назари ташаккули шахрвандӣ ва худшиносии ҳуқуқӣ муҳиманд; рушди шарикӣ

иҷтимоӣ; ғаёолсозӣ ва тавсеаи масъулияти мақомоти худидоракунии мактаб бо мақсади баланд бардоштани ҷолибияти онҳо барои аксарият хонандагон; густариши иштирок дар лоиҳаҳои иҷтимоӣ; ташкили заминаи методӣ барои баланд бардоштани ихтисоси омӯзгорон бо мақсади ба даст овардани нишондиҳандаҳои баландтар аз рӯи сатҳи ташаккули салоҳияти таҳқиқотӣ дар хонандагон ҳангоми азхудкунии ғанҳои ҷамъиятӣ дар шароити муҳити таълимии мактаб [1-М], [3-М].

Ин муқаррарот ба натиҷаҳои таҳқиқот асос ёфтааст: тибқи маълумоти санҷишҳо, шумораи иштирокчиени ГО, ки сатҳи баланди ташаккули салоҳияти таҳқиқотиро нишон доданд, аз нишондиҳандаи шабеҳи ГН 10% зиёдтар аст; нишондиҳандаҳо аз рӯи сатҳи миёна дар ҳарду гурӯҳ баробар карда шуданд, аммо дар ҳолати ГО афзоиш 23% дар муқоиса бо 14% дар ГН буд; натиҷаҳои аз ҷама таъсирбахш аз рӯи сатҳи пасти ташаккул буданд: дар ГО ин нишондиҳанда 62% ва дар КГ дар 43% коҳиш ёфт.

Дар асоси маълумоти овардашуда метавон гуфт, ки дурустии фарзияи пешниҳодшуда бо роҳи озмоишӣ тавассути ҷорӣ намудани амсилаи муаллифӣ ба раванди таълиму тарбия ва иҷрои шароитҳои педагогии ташаккули салоҳияти шахрвандӣ-ҳуқуқӣ дар хонандагон дар ҷараёни таълими ғанҳои ҷамъиятӣ исбот шудааст.

Ба назари мо, таҳияи шароитҳои педагогии ташаккули салоҳияти таҳқиқшаванда ҳам дар раванди таълими ғанҳои дигар ва ҳам бо истифода аз равиши метамавзӯӣ дурнамои аз ҷама мувофиқ ба назар мерасад.

Аз нуқтаи назари тасаввуроти назариявии муосир, аҳамияти таҳқиқот аз кӯшиши ҷамъбасти усулҳои сохтани системаи воситаҳои таълим ва тарбияи хонандагони синфҳои болоӣ бо мақсади ташаккули салоҳияти шахрвандӣ-ҳуқуқӣ дар ҷараёни азхудкунии ғанҳои равияи гуманитарӣ иборат аст. Маълумоте, ки дар ҷараёни озмоиш ба даст оварда шудааст, илми педагогикаро ғанӣ мегардонад ва теъдоди усулҳои озмудашудаи инноватсиониро, ки ба татбиқи дигаргуниҳои серталаби раванди таълим дар самти ислоҳи равишҳо ба таълими ғанҳои ҷамъиятӣ дар мактаб мусоидат карда, тавачҷӯҳи амиқро ба омӯзиши муносибатҳои ҳуқуқӣ дар ҷомеаи шахрвандӣ, ташаккули ғояҳо дар бораи ватандӯстӣ, гуманизм, арзишҳои демократӣ ва таҳаммулпазирӣ ва ғ. ҷалб мекунад.

Бо чамъбасти маълумоти назариявӣ, мо зарур донистем, ки ҷузъҳои иҷтимоӣ, махсус, инфиродӣ ва шахсии салоҳияти шаҳрвандӣ-ҳуқуқиро ба фехристи калидӣ шомил созем. Мо ба хулосае омадем, ки мавҷудияти ин салоҳият дар намояндагони насли наврасро ҷомеаи муосир тақозо дорад, то ки зарурати тасдиқи волоияти қонунро дар муносибатҳои ҷамъиятӣ дар давлати демократӣ дарк кунанд, ки бартараф кардани зухуроти инфантилизми ҳуқуқиро, ки ба мутобиқшавии бомуваффақияти иҷтимоӣ ва касбии шаҳрвандони ҷавони ҷумҳурӣ, худшиносии онҳо дар фаъолияти самти шаҳрвандӣ монеъ мешавад, дар назар дорад.

Тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқот:

Барои самаранок ташаккул додани салоҳияти шаҳрвандӣ-ҳуқуқӣ сохтори онро ба назар гирифтани лозим аст, ки ҷузъҳои зеринро бо меъёрҳои дахлдори ташаккул дар бар мегирад:

Ҷузъи ҳавасмандкунанда:

Меъёр: Мавҷудияти таваҷҷӯҳ ва ҳавасмандии устувор барои иштирок дар ҳаёти шаҳрвандӣ ва иҷрои вазифаҳои шаҳрвандӣ.

Нишондиҳандаҳо:

1) Иштироки фаъолони ва ташаббус дар ҳалли масъалаҳои муҳими ҷамъиятӣ: Ин на танҳо дарк кардани проблемаҳои имрӯзаи ҷамъиятӣ, балки омодагии иштирок дар муҳокима ва ҳалли онҳо низ мебошад. Хонандагон метавонанд дар ҷорабиниҳои ҷамъиятӣ, аз қабили лоиҳаҳои волонтерӣ, вохӯриҳо бо мансабдорони давлатӣ ё муҳоҳисаҳо дар шӯроҳои мактабӣ ташкил ё иштирок кунанд. Гирифтани ташаббус инчунин таҳияи лоиҳаҳо ва пешниҳодҳои шахсии онҳоро дар бар мегирад, ки ба беҳтар кардани ҳаёт дар ҷомеаи худ нигаронида шудаанд, ки ба рушди сифатҳои роҳбарӣ ва малакаҳои кори даста мусоидат мекунанд.

2) Манфиатдор будан ба омӯзиши асосҳои ҳуқуқии ҳаёти шаҳрвандӣ: Ин манфиат метавонад дар хоҳиши амиқи омӯзиши Конститутсия, қонунҳо ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқии марбут ба ҳуқуқу уҳдадорӣҳои шаҳрвандон зоҳир шавад. Хонандагон метавонанд дар муҳоҳисаҳо, озмунҳои донишҷу қонун ширкат варзанд, инчунин дар лексияҳо ва семинарҳо, ки аз ҷониби

ҳуқуқшиносон ва ҳомиёни ҳуқуқи башар гузаронида мешаванд, иштирок намоянд. Ин равиш ба ташаккули тафаккури интиқодӣ ва дарки аҳамияти волоияти қонун мусоидат мекунад.

3) Талош барои рушди худ дар соҳаи ҳуқуқ ва уҳдадориҳои шаҳрвандӣ: Ин уҳдадорӣ метавонад дар ҷустуҷӯи доимии иттилоот, мутолиаи адабиёт ва иштирок дар курсҳои онлайн ва вебинарҳо оид ба ҳуқуқи инсон ва масъулияти шаҳрвандӣ зоҳир шавад. Хонандагон метавонанд фаъолона имконият пайдо кунанд, ки донишҳои худро дар амал татбиқ намоянд, масалан, тавассути иштирок дар клиникаҳои ҳуқуқӣ ё таҷрибаомӯзӣ дар созмонҳои ҳуқуқи башар. Чунин рушди худшиносӣ на танҳо дар ташаккули шуури ҳуқуқӣ, балки барои табдил ёфтани шаҳрвандони фаъолу масъулиятшинос, ки омодаи ҷимояи ҳуқуқҳои худ ва дигарон мебошад, мусоидат мекунад.

Ҷузъи маърифатӣ:

Меъёр:

Доштани дониши зарурӣ дар бораи ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ, уҳдадориҳо, меъёрҳои ҳуқуқӣ ва принципҳои фаъолияти ҷомеаи шаҳрвандӣ.

Нишондиҳандаҳо:

1). Донишҳои моддаҳои асосии Конститутсия ва дигар санадҳои меъёрии танзимкунандаи ҳуқуқ ва уҳдадориҳои шаҳрвандӣ: Ин дониш барои ташаккули шуури ҳуқуқии хонандагон муҳим мебошад. Он на танҳо аз ёд кардани матнҳои қонунҳо, балки қобилияти фаҳмидани маъно, мазмун ва татбиқи онҳо дар ҳолатҳои гуногуни ҳаётро дар бар мегирад. Хонандагон метавонанд мақолаҳои асосии марбут ба ҳуқуқ ва озодиҳои инсон, инчунин уҳдадориҳои шаҳрвандонро омӯзанд, ки ба онҳо дар истифодаи фаъолонаи донишҳои худ дар ҳаёти ҳаррӯза ва дарки ҳуқуқҳои худ дар ҳолатҳои гуногун кӯмак мерасонад.

2). Фаҳмиши принципҳои давлати ҳуқуқӣ ва ҷомеаи шаҳрвандӣ: Ин фаҳмиш арзёбии аҳамияти волоияти қонун, мустақилияти ҳокимияти судӣ ва нақши ҷомеаи шаҳрвандӣ дар таъмини равандҳои демократиро дар бар мегирад. Хонандагон метавонанд бифаҳманд, ки ин принципҳо чӣ гуна дар амал татбиқ мешаванд, кадом воситаҳо барои ҳифзи ҳуқуқи шаҳрвандон мавҷуданд ва иштироки фаъоли шаҳрвандӣ ба беҳтар шудани ҳаёти ҷамъиятӣ

чӣ гуна мусоидат мекунад. Ин дониш дар хонандагон тафаккури интиқодӣ ва муносибати огоҳона ба иштироки онҳо дар ҷомеа ташаккул меёбад.

3). Қобилияти таҳлил ва арзебии ҳолатҳои ҳуқуқӣ: Ин баҳодиҳии танқидӣ ба ҳолатҳои гуногуни ҳуқуқӣ ва қобилияти дар амал татбиқ кардани донишҳои назариявиро дар бар мегирад. Хонандагон метавонанд тавассути иштирок дар бозиҳои судӣ, омӯзиши мисолҳо ва ҳалли масъалаҳои амалии марбут ба ҳифзи ҳуқуқ малакаҳои таҳлиро инкишоф диҳанд. Ин қобилият ба онҳо имкон медиҳад, ки на танҳо меъёрҳои ҳуқуқиро хубтар дарк кунанд, балки дар ҳолатҳои душвор қарорҳои асоснок қабул намоянд, ки ин қисми муҳими масъулияти шаҳрвандӣ ва иштироки ғайрифаъолони онҳо дар ҷомеа мебошад.

Ҷузъи фаъолияти-рафторӣ:

Меъёр:

Қобилияти истифодаи дониш ва малакаҳои бадастомада дар фаъолияти амалӣ, ки ба татбиқи ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ ва иҷрои ўҳдадорӣҳои шаҳрвандӣ нигаронида шудааст.

Нишондиҳандаҳо:

- 1) Иштирок дар лоиҳаҳо ва чорабиниҳои аз ҷиҳати иҷтимоӣ муҳим
- 2) Риояи меъёрҳои ҳуқуқӣ ва қоидаҳои рафтор дар ҷомеа.
- 3) Қобилияти ҳимояи ҳуқуқҳои худ ва дигар шаҳрвандон.

Ҷузъи арзиши эмотсионалӣ:

Меъёр: Ташаккули мавқеи шаҳрвандӣ дар асоси эҳтиром ба қонун, ҳуқуқ ва озодиҳои инсон, инчунин ҳисси масъулият барои сарнавишти кишвар ва ҷомеаи худ.

Нишондиҳандаҳо:

- 1) Нишон додани мавқеи фаъоли шаҳрвандӣ.
- 2) Эҳтиром ба фарҳангҳо ва нуқтаи назари дигар.
- 3) Ҳисси ватандӯстӣ ва масъулият барои ояндаи кишвари худ.

Тавсияҳо оид ба ташкили раванди таълим:

Ҳамгиройии мазмун: Дохил кардани масъалаҳои мавзӯи шаҳрвандӣ-ҳуқуқӣ ба фанҳои гуногуни таълимӣ (таърих, ҷомеашиносӣ, адабиёт, ҳуқуқ ва ғайра).

Усулҳои фаъоли таълим: Истифодаи усулҳои интерактивии таълим (мубоҳисаҳо, мубоҳисаҳо, бозиҳои нақшбозӣ, фаъолияти лоиҳавӣ, таҳлили ҳолатҳо ва ғайра) барои ҳавасмандгардонии иштироки фаъоли донишҷӯен дар раванди таълим.

Равиши ба амалия нигаронидашуда: Ташкили фаъолияти беруназсинфӣ, ки ба ташаккули салоҳиятҳои шахрвандӣ равона шудааст (волонтерӣ, иштирок дар лоиҳаҳои иҷтимоӣ, кор дар худидоракунии мактаб ва ғайра).

Эҷоди муҳити таълимӣ: Ташаккули фазои эҳтиром ба қонун, ҳуқуқ ва озодиҳои инсон дар ташкилоти таълимӣ, инчунин дастгирии ташаббусҳои донишҷӯен, ки ба рушди ҷомеаи шахрвандӣ нигаронида шудаанд.

Мониторинг ва арзбӣ: пайгирии мунтазами сатҳи ташаккули салоҳияти шахрвандӣ-ҳуқуқии хонандагон аз рӯи меъёрҳо ва нишондиҳандаҳои муайяншуда барои ислоҳи саривактии раванди таълим. (Дар асоси таҳлили маълумоти озмоишӣ дар бораи динамикаи мусбати сатҳи ташаккул).

Банақшагирии ҷамъонибаи мамӯй:

1) Таҳияи банақшагирии мавзӯии фанҳои таълимӣ бо назардошти масъалаҳои шахрвандӣ ва шуури ҳуқуқӣ.

2) Ба нақшаи фаъолияти беруназсинфӣ ҷорабиниҳои ба ташаккули салоҳиятҳои шахрвандӣ равонашуда дохил намудан (масалан, мубоҳисаҳо, конференсҳо, мизҳои мудаввар, озмунҳо).

Рушди шарикии иҷтимоӣ:

1) Бо ташкилотҳои ҷамъиятӣ, мақомоти ҳокимият, машваратҳои ҳуқуқӣ робита барқарор намудан.

2) Ҷорабиниҳои муштарак ташкил кардан (масалан, лексияҳо, семинарҳо, дарсҳои маҳорат ва кушод).

Фаъолсозии худидоракунии мактаб:

1) Ваколатҳои мақомоти худидоракунии мактабро васеъ намудан (масалан, иштирок дар ҳалли масъалаҳои ташкили раванди таълим, ташкили ҷорабиниҳои фарҳангӣ ва оммавӣ).

2) Ба кори мақомоти худидоракунӣ ҳарчи бештар ҷалб намудани хонандагон.

Таъсири иштирок дар лоиҳаҳои иҷтимоӣ:

- 1) ташкили озмунҳои лоиҳаҳои иҷтимоӣ.
- 2) дастгирии хонандагон дар таҳия ва татбиқи лоиҳаҳо.

Таъсиси заминаи методӣ:

1) таҳияи тавсияҳои методӣ барои омӯзгорон оид ба ташаккули салоҳияти шаҳрвандӣ-ҳуқуқӣ.

2) ташкил кардани семинарҳо, тренингҳо, семинарҳо барои омӯзгорон.

Татбиқи пайдарпайи ин тавсияҳои методӣ, ки ба натиҷаҳои таҳқиқоти озмоишӣ асос ёфтаанд, имкон медиҳад, ки барои ташаккули самараноки салоҳияти шаҳрвандӣ-ҳуқуқӣ дар насли наврас шароит фароҳам оварда шавад, ки ба иштироки ғаёл ва огоҳонаи ҷавонон дар ҳаёти ҷомеаи шаҳрвандӣ мусоидат намояд. Бояд дар хотир дошт, ки ташаккули салоҳият як раванди тӯлонӣ ва гуногунҷабҳа мебошад, ки муносибати ҳамаҷониба ва иштироки ғаёлонаи ҳамаи субъектҳои раванди таълимро талаб мекунад.

Перечень использованной литературы

1. Абдуллаев К. Гражданское воспитание молодежи в условиях развитого социализма (на материалах Таджикской ССР) / К. Абдуллаев. – Душанбе: Дониш, 1980. – 144 с.
2. Абдуразакова Д.М. Формирование правовой культуры личности в условиях глобализации / Д.М. Абдуразакова. – Душанбе: Дониш, 2010. – 212 с.
3. Абульханова-Славская К. А. Деятельность и психология личности. – М.: Наука, 1980. – 335 с.
4. Аксенова Г.И. Гражданское образование в современной школе: проблемы и перспективы / Г.И. Аксенова. – М.: АПК и ПРО, 2008. – 144 с.
5. Аксенова Г.И. Формирование профессиональной компетентности будущего педагога профессионального обучения в условиях интеграции образования и производства / Г.И. Аксенова. – М.: Изд-во МГОУ, 2008. – 184 с.
6. Алексеев С.С. Право: азбука – теория – философия: опыт комплексного исследования / С.С. Алексеев. – М.: Статут, 1999. – 712 с.
7. Алижанова Х.А. Интеграция общего и дополнительного образования детей: теория и практика / Х.А. Алижанова. – М.: Народное образование, 2003. – 288 с.
8. Аминов И.И. Правовое самосознание личности: теоретико-методологический аспект / И.И. Аминов. – М.: Юрлитинформ, 2007. – 240 с.
9. Афанасьев В.Г. Системность и общество / В.Г. Афанасьев. – М.: Политиздат, 1980. – 368 с.

10. Беспалько В.П. Педагогическое проектирование. – М.: Педагогика, 1988. – 240 с.
11. Бобоев О.Б. Правовая культура и правосознание в Республике Таджикистан: теоретико-правовой аспект / О.Б. Бобоев. – Душанбе: Дониш, 2015. – 212 с.
12. Боголюбов Л.Н. Обществознание: учебник для 10 класса общеобразовательных учреждений / Л.Н. Боголюбов, А.Ю. Лазебникова, Н.И. Городецкая. – М.: Просвещение, 2008. – 351 с.
13. Болотина Т.В. Условия формирования гражданственности. – М.: Академия Естествознания, 2011. – 168 с.
14. Болотов В.А. Компетентностная модель: от идеи к образовательной программе / В.А. Болотов, В.В. Сериков // Педагогика. – 2003. – № 10. – С. 8-14.
15. Буш Г.Я. Диалог в обучении: Философские и психологические аспекты / Г.Я. Буш. – Рига: Звайгзне, 1989. – 317 с.
16. Буянский Д.Б. Индивидуализация процесса формирования гражданской компетентности у учащихся средней школы: автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.01 / Д.Б. Буянский. - Калининград, 2013. – 26 с.
17. Венгеров А.Б. Теория государства и права: учебник для юридических вузов / А.Б. Венгеров. – М.: Новый Юрист, 1998. – 624 с.
18. Володина С.И., Малова О.Н. Формирование гражданственности у будущих учителей. – М.: Флинта, 2004. – 176 с.
19. Воропаева Т.С. Формирование гражданской компетентности старшеклассников в процессе внеурочной деятельности: монография / Т.С. Воропаева. – Курск: КГУ, 2010. – 163 с.
20. Вульф В.З. Основы педагогики в лекциях, ситуациях, первоисточниках: учебное пособие / В.З. Вульф, В.Д. Иванов. – М.: Изд-во УРАО, 1997. – 608 с.
21. Выготский Л. С. Психология развития человека. – М.: Смысл, Эксмо, 2005. – 1136 с.
22. Газман О.С. Воспитание: цели, средства, перспективы / О.С. Газман. – М.: Педагогика, 1989. – 64 с.
23. Гальперин П. Я. Введение в психологию. – М.: Книжный дом "Университет", 2000. – 336 с.
24. Гафоров А. Воспитание гражданственности у молодежи: теория и практика. – Душанбе: Ирфон, 2005. – 184 с.
25. Гафоров А. Эҳсосоти шаҳрвандӣ ва ватандӯстӣ дар наврасон. – Душанбе: Дониш, 1980. – 160 с.
26. Гаязов А.С. Гражданственность: теория, опыт, проблемы. – Уфа: Восточный университет, 2006. – 352 с.

27. Гершунский Б. С. Философия образования для XXI века (В поисках практико-ориентированных образовательных концепций). – М.: Совершенство, 1998. – 608 с.
28. Гинешер Э.З. Развитие правового самосознания личности в процессе обучения праву / Э.З. Гинешер. – М.: Проспект, 2005. – 192 с.
29. Гладик В.А. Развитие гражданской компетентности обучающихся старших классов в условиях государственно-общественного управления школой: автореф. дис. кан. пед. наук: 13.00.01 / В.А. Гладик. - М.: 2010. – 24с.
30. Гревцева Г.Я. Гражданское воспитание: теория и практика. – М.: Альфа-М, 2008. – 176 с.
31. Гурова Р.Г. Социальная работа школы и воспитание личности. – М.: Педагогика, 1981. – 176 с.
32. Джуринский А.Н. Педагогика многонационального образования / А.Н. Джуринский. – М.: Владос, 2006. – 240 с.
33. Журова В.Г. Становление гражданской компетентности студенческой молодежи в вузе: Дис. кан. пед. наук: 13.00.08 / В.Г. Журова. - М., 2010. – 210с.
34. Загвязинский В.И. Методология и методы психолого-педагогического исследования. Учебное пособие: 2-е изд., М.: -2005. – 208с.
35. Зеер Э. Ф. Компетентностный подход к модернизации профессионального образования./ Э. Зеер, Э. Сыманюк // Высшее образование в России. 2005. - №4. – С. 23-30.
36. Зимняя И.А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата образования / И.А. Зимняя // Высшее образование сегодня. – 2003. – № 5. – С. 34-42.
37. Злобина Е.А. Формирование гражданской компетентности будущих учителей в процессе профессиональной подготовки в вузе: Дис. кан. пед. наук: 13.00.08/ Е.А. Злобина. - Киров, 2012. – 186с.
38. Йотова Ц. Толерантность как фактор развития личности / Ц. Йотова. – София: Университетско издателство "Св. Климент Охридски", 2001. – 240 с.
39. Кальней В.А. Технология мониторинга качества обучения в школе / В.А. Кальней, С.Е. Шишов. – М.: Педагогическое общество России, 1999. – 112 с.
40. Караханова Г.А. Формирование основ гражданской идентичности у старшеклассников / Г.А. Караханова. – М.: Народное образование, 2011. – 160 с.
41. Князев А.М. Терминологический анализ понятий гражданственности. – М.: Прометей, 2009. – 144 с.

42. Кожокарь В. И. Формирование гражданской активности молодежи в условиях социалистического самоуправления / В. И. Кожокарь. – Кишинев: Штиинца, 1988. – 168 с.
43. Козловцев М.П. Правовая компетентность педагога: теория и практика формирования / М.П. Козловцев. – М.: Прометей, 2010. – 288 с.
44. Кокорина Е.И. Правовое обеспечение процесса воспитания в школе. – М.: Просвещение, 1990. – 144 с.
45. Краевский В. В. Методология педагогического исследования: Пособие для педагогов-исследователей / В. В. Краевский. – Самара: СамГПИ, 1994. – 165 с.
46. Крицкая Н.Ф. Формирование гражданской компетентности подростков в условиях детского общественного объединения: дис. ... канд. пед. наук / Н.Ф. Крицкая. – Кострома, 2006. – 180 с.
47. Кузнецова Л.В. Исторический опыт отечественной педагогики в формировании гражданских качеств школьников / Л.В. Кузнецова. – М.: Прометей, 2001. – 208 с.
48. Кузьмина Н.В. Моделирование педагогических систем. – Л.: ЛГУ, 1970. – 87 с.
49. Лазарев В.В. Теория государства и права: учебник / В.В. Лазарев, С.В. Липень. – М.: Юрайт, 2010. – 634 с.
50. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Смысл, Академия, 2005. – 352 с.
51. Малова О.Н. Социальное проектирование как средство формирования гражданской компетентности студентов вуза: дис. канд. пед. наук: 13.00.08 / О.Н. Малова. - Чебоксары, 2008. – 211 с.
52. Малько А.В. Теория государства и права в вопросах и ответах: учебное пособие / А.В. Малько. – М.: Юристъ, 2004. – 400 с.
53. Маринкина Ю.А. Воспитание гражданской зрелости старшеклассников / Ю.А. Маринкина, Р.И. Хмелюк. – М.: Просвещение, 1983. – 96 с.
54. Матузов Н.И. Теория государства и права: учебник / Н.И. Матузов, А.В. Малько. – М.: Юристъ, 2004. – 512 с.
55. Митросенко С.В. Формирование гражданской компетентности студентов вуза в процессе внеучебной деятельности: монография / С.В. Митросенко. – Красноярск: Сиб. федер. ун-т, 2010. – 164 с.
56. Монахов В.М. Педагогическое проектирование: теория и практика. – М.: Академия, 2013. – 240 с.

57. Мусина Р.А. Формирование профессиональной компетентности будущего учителя технологии и предпринимательства в процессе обучения в вузе: монография / Р.А. Мусина. – Казань: Изд-во КГПУ, 2007. – 172 с.
58. Назаров М. Н. Гражданское общество в Таджикистане: проблемы становления и развития / М. Н. Назаров. – Душанбе: Дониш, 2010. – 280 с.
59. Новиков А. М. Как работать над диссертацией / А. М. Новиков, Д. А. Новиков. – М.: Эгвес, 2003. – 104 с.
60. Патрик Д. Что такое гражданственность? / Д. Патрик // Преподавание истории в школе. – 2004. – № 6. – С. 3-10.
61. Певцова Е.А. Терминологический анализ гражданственности. – М.: Норма, 2005. – 80 с.
62. Пидкасистый П. И. Педагогика. – М.: Высшее образование, 2008. – 430 с.
63. Плохов С.Н. Гражданское образование в современной школе: теория и практика / С.Н. Плохов. – М.: Айрис-пресс, 2006. – 224 с.
64. Плохов С.Н. Формирование профессиональной компетентности будущих специалистов социальной работы в вузе: монография / С.Н. Плохов. – Тамбов: Изд-во ТГУ им. Г.Р. Державина, 2007. – 168 с.
65. Полищук И.А. Внеурочная деятельность как средство формирования гражданской компетентности школьников / И.А. Полищук. – М.: Педагогика, 2010. – 144 с.
66. Прокопец О.Н. Формирование гражданской компетентности старшеклассников в образовательном процессе школы: дис. ... канд. пед. наук / О.Н. Прокопец. – Кемерово, 2007. – 198 с.
67. Раджабов И.М. Педагогические основы формирования гражданской компетентности учащихся общеобразовательных школ Республики Таджикистан: дис. ... докт. пед. наук / И.М. Раджабов. – Душанбе, 2010. – 350 с.
68. Рахимов Р. Р. Формирование гражданской позиции молодежи в условиях перестройки (на материалах Таджикской ССР) / Р. Р. Рахимов. – Душанбе: Ирфон, 1990. – 160 с.
69. Рахимов Р.К. Правовое сознание и правовая культура: вопросы теории и практики / Р.К. Рахимов. – Душанбе: Ирфон, 2008. – 180 с.
70. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. – СПб.: Питер, 2000. – 712 с.
71. Саидов З.Ш. Правовая культура личности: вопросы теории и практики / З.Ш. Саидов. – Душанбе: Сино, 2012. – 160 с.
72. Селевко Г.К. Энциклопедия образовательных технологий: В 2 т. / Г.К. Селевко. – М.: НИИ школьных технологий, 2006. – Т. 1. – 816 с.

73. Сериков В.В. Образование и личность. Теория и практика проектирования образовательных систем / В.В. Сериков. – М.: Логос, 1999. – 272 с.
74. Серяева И.Ю. Формирование гражданской компетентности студентов вуза / И.Ю. Серяева. – М.: МГГУ им. М.А. Шолохова, 2010. – 168 с.
75. Скаткин М. Н. Методология и методика педагогических исследований / М. Н. Скаткин. – М.: Педагогика, 1986. – 152 с.
76. Стрельникова Э.П. Формирование гражданской компетентности старшеклассников в процессе изучения социально-гуманитарных дисциплин: дис. ... канд. пед. наук / Э.П. Стрельникова. – Курск, 2006. – 185 с.
77. Судакова И.Л. Формирование гражданской компетентности учащихся в процессе обучения истории: дис. ... канд. пед. наук / И.Л. Судакова. – М., 2007. – 200 с.
78. Сухомлинский В. А. Сердце отдаю детям. – Киев: Радянська школа, 1969. – 248 с.
79. Филонов Г.Н. Воспитание как социально-педагогический феномен / Г.Н. Филонов. – М.: Педагогика, 2003. – 208 с.
80. Филонов Г.Н. Воспитание как социально-педагогический феномен / Г.Н. Филонов. – М.: Педагогика, 2003. – 208 с.
81. Фомичева Л. К. Воспитание гражданской зрелости старшеклассников / Л. К. Фомичева. – М.: Просвещение, 1983. – 128 с.
82. Худяков В.Н. Интегративный подход в образовании: теория и практика / В.Н. Худяков. – Ижевск: Издательство Удмуртского университета, 2002. – 312 с.
83. Хуторской А.В. Ключевые компетенции как компонент личностно-ориентированной парадигмы образования / А.В. Хуторской // Народное образование. – 2003. – № 2. – С. 58-64.
84. Хуторской А.В. Формирование гражданственности у будущих учителей. – М.: Центр "Эйдос", 2003. – 140 с.
85. Шамич А.Ф. Формирование гражданской компетентности студентов вуза в процессе изучения социально-гуманитарных дисциплин: монография / А.Ф. Шамич. – Ростов н/Д: Изд-во ЮФУ, 2008. – 176 с.
86. Шамова Т. И. Активизация учения школьников. – М.: Педагогика, 1982. – 208 с.
87. Шатунова Н.А. Воспитание патриотизма и гражданственности у подростков: методические рекомендации / Н.А. Шатунова. – Волгоград: Учитель, 2016. – 144 с.
88. Шейлз Д. Коммуникация на иностранном языке: Европейский опыт / Д. Шейлз. – Страсбург: Совет Европы, 2005. – 144 с.

89. Элиасберг Н.И., Гутников А.Б. Моделирование педагогических систем. – М.: Просвещение, 1993. – 128 с.

90. Эльконин Д. Б. Психология обучения младшего школьника. – М.: Знание, 1974. – 64 с.

91. Яковлев И.П. Интеграция высшего образования и науки / И.П. Яковлев. – СПб.: Политехника, 2000. – 208 с.

Феҳристи интишороти илмӣ довталаби дараҷаи илмӣ:

а) Мақолаҳое, ки дар маҷалҳои тақризшавандаи тавсиянамудаи ҚОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба таъъ расидаанд:

[1-А] Иззатова М.И., Муродова М.С. Гражданское воспитание как форма гражданско-правовой компетенции педагога в системе образования / М.И. Иззатова, М.С. Муродова // Вестник таджикского национального университета. – 2025. – №4. – С. 229-234.

[2-А] Муродова М.С. Истиқлолият ва ташаккули низоми маориф дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / М.С. Муродова // Паёми донишгоҳи миллӣ. – 2023. – №7. – С. 194-201.

[3-А] Муродова М.С. Салоҳиятнокии ҳуқуқиву шаҳрвандии педагогӣ дар низоми маорифи муосир / М.С. Муродова // Паёми донишгоҳи миллӣ. – 2025. – №2. – С. 218-223.

[4-А] Муродова М.С. Формирование и реализация гражданско-правовой компетенции педагога в современной системе образования // Академия образования Таджикистана. – 2025. – №6. – С. 79-85.

б) Мақолаҳо ва маводи дар нашриҳои дигар батаъърасида:

[5-А] Муродова М.С. Ташаккули худшиносии миллӣ ва ҳувияти шаҳрвандӣ дар раванди таълими илмҳои гуманитарӣ // Паёми донишқадаи тиббӣ – иҷтимоии Тоҷикистон. – 2023. – С. 56-57.

[6-А] Муродова М.С. Формирование системы образования Республики Таджикистан в годы независимости Endless light in science. – 2023. – №1. – С. 126-132.

[7-А] Муродова М.С. Тарбияи худшиносии миллӣ ва ҳувияти шаҳрвандӣ дар раванди таълими илмҳои гуманитарӣ // Маҷмуаи мақолаҳои конференсияи илмӣ-амалии байналмиллалӣ дар мавзӯи Худшиносии миллӣ дар раванди ҷаҳоншавӣ бахшида ба 75-солагии Донишгоҳи миллии тоҷикистон. – Душанбе, 2023. – С. 393-399

[8-А] Муродова М.С. Терроризм ва таъсири он ба ташаккули худшиносии миллӣ ва ҳувияти шаҳрвандӣ // Маводи конференсияи илмӣ назариявии байналмилалӣ дар мавзӯи —Терроризм ва экстримизм хатар ба амнияти

инсоният” 27 октябри соли 2023. – Хуҷанд, 2023 – С. 423-428.

[9-А] Муродова М.С. Тибби иҷтимоӣ ва мақоми он дар низоми давлатӣ ва таълимии Ҷумҳурии Тоҷикистон // Паёми Донишқадаи тиббӣ-иҷтимоии Тоҷикистон. – 2022. – №3(4). – С. 5-9.

[10-А] Муродова М.С. Тибби иҷтимоӣ ва ташаккули кори иҷтимоӣ дар Тоҷикистон // Раванди ташаккулёбии институтсионалии кори иҷтимоӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: дастоварҳо, масъалаҳо ва тамоюлҳо: маҷмӯи мақолаҳои конференсияи илмӣ-амалии байналхалқии ДМТ. – Душанбе, 2023. – С. 358-363.

[11-А] Муродова М.С. Нақши таълими фанҳои ҷомеашиносӣ дар ташаккули худшиносии миллӣ ва ҳуввияти шаҳрвандӣ // Маҷмуаи мақолаҳои конференсияи илмӣ назарявӣ байналмилалӣ дар мавзӯи —Моили мубрами илмҳои ҷомеашиносӣ дар замони муосир” бахшида ба 30-солагии истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва 20-солагии таъсисёбии факултети фалсафии ДМТ. – Душанбе, 2021. – С. 24-35.

АННОТАЦИЯ

на диссертацию Муродовой Махины Сулаймоновны на тему «Формирование гражданско-правовых компетенций учащихся средних общеобразовательных учреждений в процессе преподавания общественных дисциплин»

Ключевые слова: гражданско-правовая компетенция, формирование, учащиеся, преподавания, общественные дисциплины, общеобразовательное учреждение, теоретическая основа, эксперимент, констатирующий и формирующий этапы.

В диссертационном исследовании рассмотрена проблема формирования гражданско-правовых компетенций учащихся средних общеобразовательных учреждений в процессе преподавания общественных дисциплин и, в этом контексте, разработана и апробирована автором модель формирования гражданско-правовых компетенций учащихся в процессе преподавания общественных дисциплин, также доказана экспериментальным путём эффективность её использования.

Цель исследования - подготовить теоретическую основу для выявления и экспериментальной проверки набора педагогических условий, оптимальных с точки зрения эффективности процесса становления гражданско-правовой компетентности у старшеклассников в процессе изучения общественных дисциплин.

Научная новизна исследования и его результатов заключается в том, что автором *определены и описаны* ключевые критерии сформированности гражданско-правовой компетенции учащихся; *поставлен эксперимент по перестройке учебного процесса* в соответствии с параметрами авторской модели формирования гражданско-правовой компетентности у учащихся в ходе изучения предметов, относящихся к циклу общественных дисциплин; *обобщены способы* построения системы средств обучения и воспитания старшеклассников с целью формирования у них гражданско-правовой компетентности в ходе освоения ими предметных дисциплин гуманитарного профиля.

Практическое значение исследования и результатов исследования заключается в том, что автором разработана модель, при организации которого были реализованы ее основные положения, прошедшая в рамках формирующего эксперимента «Правовая декада», в мероприятиях которой приняли участие, помимо школьников и учителей, все другие субъекты образования. Также, созданная автором система оценочных критериев, позволяет оценивать динамику сформированности исследуемой компетентности у учащихся, и, в случае необходимости, вносить корректировки в режим реального времени.

Использование результатов исследования способствует совершенствованию процесса формирования у учащихся гражданско-правовых компетенций. Предложенные научно-методические рекомендации обеспечивают эффективность уроков общественных дисциплин по формированию гражданско-правовых компетенций у учащихся.

АННОТАТСИЯ

ба диссертатсияи Муродова Махина Сулаймоновна дар мавзуи —Ташаккули салоҳиятҳои шахрвандӣ-ҳуқуқии хонандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ дар чараи таълими фанҳои ҷамъиятӣ"

Калидвожаҳо: салоҳияти ҳуқуқӣ-шахрвандӣ, ташаккул, хонандагон, таълим, фанҳои ҷамъиятӣ, муассисаи таҳсилоти умумӣ, асосҳои назариявӣ, озмоиш, марҳилаҳои муайянкунанда ва ташаккулдиҳанда.

Таҳқиқоти диссертатсионӣ масъалаи ташаккули салоҳиятҳои ҳуқуқии шахрвандии хонандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумиро дар чараи таълими фанҳои ҷамъиятӣ баррасӣ намуда, дар ин замина аз ҷониби муаллиф амсилаи ташаккули салоҳиятҳои шахрвандӣ-ҳуқуқии хонандагон дар чараи таълими фанҳои ҷамъиятӣ таҳия ва тасвир шуда, самаранокии истифодаи он тавассути озмоиш исбот карда шудааст.

Мақсади таҳқиқот омода кардани заминаи назариявӣ барои ошкор ва санҷиши озмоишии маҷмӯи шароитҳои педагогӣ, ки аз ҷиҳати самаранокии раванди ташаккули салоҳияти шахрвандӣ-ҳуқуқӣ дар хонандагони синфҳои болоӣ дар раванди таълими фанҳои ҷамъиятӣ муносиб мебошанд.

Навгони илмӣ таҳқиқот ва натиҷаҳои он дар он аст, ки муаллиф меъёрҳои асосии ташаккули салоҳияти шахрвандӣ-ҳуқуқии хонандагонро муайян ва тасвир кардааст; оид ба азнавсозии раванди таълим мувофиқи нишондиҳандаҳои амсилаи муаллифӣ ташаккули салоҳияти шахрвандӣ-ҳуқуқӣ дар хонандагон ҳангоми таълими фанҳои марбут ба равиҳои фанҳои ҷамъиятӣ озмоиш гузаронидааст; усулҳои эҷоди низомии воситаҳои таълим ва тарбияи хонандагони синфҳои болоӣ бо мақсади ташаккули салоҳияти ҳуқуқии шахрвандӣ дар чараи азхудкунии фанҳои фанӣ гуманитарӣ ҷамъбаст карда шудаанд.

Аҳамияти амалии таҳқиқот ва натиҷаҳои он дар он аст, ки муаллиф амсилаеро таҳия кардааст, ки ҳангоми ташкили он муқаррароти асосии он амалӣ карда шуданд, ки дар доираи озмоиши ташаккулдиҳандаи "Даҳҳои ҳуқуқ" гузаронида шуда, дар ҷорабиниҳои он, ба ғайр аз мактаббачагон ва муаллимон, ҳамаи дигар субъектҳои таълим иштирок кардаанд. Инчунин, низомии меъёрҳои арзёбии пешниҳодкардаи муаллиф имкон медиҳад, ки динамикаи ташаккули салоҳияти шахрвандӣ-ҳуқуқӣ дар хонандагон арзёбӣ карда шавад ва дар ҳолати зарурӣ ба он ислоҳот ворид карда шавад.

Истифодаи натиҷаҳои таҳқиқот ба тақмили раванди ташаккули салоҳиятҳои шахрвандӣ-ҳуқуқӣ дар хонандагон мусоидат мекунад. Таъсиҳои илмӣ-методиӣ пешниҳодшуда самаранокии дарсҳои фанҳои ҷамъиятиро оид ба ташаккули салоҳиятҳои шахрвандӣ-ҳуқуқии хонандагон таъмин мекунад.

ANNOTATION

on the dissertation of Murodova Makhina Sulaymonovna on the topic
"Formation of civil-legal competencies of students of secondary educational
institutions in the process of teaching social disciplines"

Keywords: civil law competence, education, students, teaching, social disciplines, educational institution, theoretical basis, experiment, ascertaining and forming stages.

The dissertation research examines the problem of the formation of civil law competencies of secondary school students in the process of teaching social disciplines and, in this context, the author developed and tested a model for the formation of civil law competencies of students in the process of teaching social disciplines, and experimentally proved the effectiveness of its use.

The purpose of the study is to prepare a theoretical basis for identifying and experimentally verifying a set of pedagogical conditions that are optimal in terms of the effectiveness of the process of developing civil law competence among high school students in the process of studying social disciplines.

The scientific novelty of the research and its results lies in the fact that the author has identified and described the key criteria for the formation of students' civil law competence; an experiment has been conducted to restructure the educational process in accordance with the parameters of the author's model of the formation of civil law competence among students during the study of subjects related to the cycle of social disciplines; The article summarizes the ways to build a system of teaching and upbringing tools for high school students in order to form their civil law competence in the course of mastering the subject disciplines of the humanities.

The practical significance of the research and the results of the study lies in the fact that the author has developed a model, in the organization of which its main provisions were implemented, which took place within the framework of the formative experiment "Legal Decade", in which all other subjects of education participated, in addition to schoolchildren and teachers. Also, the system of assessment criteria created by the author allows us to assess the dynamics of the formation of the studied competence among students, and, if necessary, make adjustments in real time.

The use of the research results contributes to the improvement of the process of formation of students' civil law competencies. The proposed scientific and methodological recommendations ensure the effectiveness of social discipline lessons in the formation of civil law competencies among students.